

Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

историџар, виши кустос
Народни музеј Чачак

УДК: 711.61(497.11)"1945/1955"
725.945(497.11)

„ИАКО ТЕЛЕСНО ВИ НИСТЕ ЖИВИ, ВИ ЗРАЧИТЕ НА НАС КАО ЖИВА БИЋА”: ИЗГРАДЊА СПОМЕН-КОСТУРНИЦЕ И ОБЛИКОВАЊЕ ЦЕНТРАЛНОГ ТРГА У ЧАЧКУ 1945-1955.

АПСТРАКТ: *Начин коришћења било које отворене јавне простора, а нарочито централне градске штрча, неосредно одражава ниво урбане културе друштва, али и идеолошке, политичке и цивилизацијске норме епохе. Преко физичких и функционалних промена и начина употребе средишње градске штрча може се „читати” културни идентитет одређене средине. Промене облика, функције и симболике централне штрча у Чачку између 1945. и 1955. године говори о конструисању нове локалне идентитета у оквирима тоталитарне друштвене система и социјализма у архитектури и вајарству.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *град, централни градски штрча, споменици, симболика костоју, социјализам, социјализам, Чачак*

„Сви се ми још увек сећамо Чачка са његовом Ћифтинском чаршијом, у којој су дућани трговаца и трговчића збирали у своје касе и чекмежета побране летине и јесење бербе шљива. Сећамо се Чачка са његовим блатњавим улицама и три висока димњака што су без претензија штрчали изнад чаршије, ал с кореном у њој наговештавајући ипак нове могућности за које чаршија није била спремна и није имала интереса.” Пропагандни текстови социјалистичке власти стварали су негативну слику Чачка из периода пре 1945. године, оштро је супротстављајући „новој” убрзано модернизованој свакодневици из средине педесетих година XX века: „У раним јутарњим часовима задиме се фабрички димњаци. У радним комбинезонима, пешке, на точковима и у аутомобилима журе радници својим машинама; дижу се ролетне продавница,

отварају угоститељски локали, домаћнице пуне корпе поврћем, месом, хлебом. Почине радни дан.”¹

Физички преображај града, планска привреда, руководећа улога Комунистичке партије, увођење нових технологија и радних навика, као и општа аутоматизација живота истицани су као супротност „учмалој”, „ситносопственичкој” и „израбљивачкој” чаршији из периода грађанског Чачка којој је одрицана и урбанистичко-архитектонска вредност.² Тиме је објашњавано и оправдано рушење централног дела насеља, чаршије, симбола

¹ Б. Радивојевић, „Језик цифара”, *Чачански глас*, бр. 18, Чачак, 18. мај 1954, 2.

² Аноним, „Остварују се жеље радних људи. Расте нови Чачак”, *Чачански глас*, бр. 293, Чачак, 29. новембар 1951, 3; Ђ., „Руше се старе зграде а подижу нове”, *Чачански глас*, бр. 19, Чачак, 25. мај 1954, 2; Л. О., „Белешка. Последњи чаршијски остаци”, *Чачански глас*, бр. 38, Чачак, 24. септембар 1958, 8.

пораженог и развлашћеног грађанства. Революционарна власт материјализовала је политичку моћ, а симболика рушења „старог” и подизања „новог” града била је више него упечатљива у процесу стварања новог идентитета не само у Чачку, него на простору целе Југославије.³

Плански изграђиван свет требало је да буде не само праведан, са гарантованом економском сигурношћу, већ и леп. Планирано је да се неуређено битисање прошлих времена замени хармоничном стварношћу организованом према јединственом „уметничком плану” у процесу тоталног потчињавања целокупног економског, социјалног и свакодневног живота Партији која је позвана да регулише чак и најситније детаље, да их хармонизује и створи од њих јединствену целину.⁴

Комунисти су после освајања власти 1945. године поставили себи задатак да у Југославији и Србији раскину са прошлошћу и створе „ново друштво” совјетског типа. Односи у друштву до крајности су поједностављивани. Полазило се од тврдање да је владавину „зла” (капитализма) уништила револуција, после које је наступило доба „светлости и напретка”. Заправо, комунисти су освајање власти доживљавали као неку врсту мистичног преокрета у повести човечанства, остварење утопије, својеврсни „крај историје” и конструкцију „вечите садашњости”, нове бесконачне империје, апокалиптич-

ног царства способног да дефинитивно прими све оно што је било добро у прошлости, а одбаци све што је у њој било негативно. Систему тоталитарних држава социјалистичког типа припадала је и Југославија, чији је режим у појединим областима живота временом постао слободнији него у остатку Источне Европе, иако је већ 1944. године предњачио у увођењу стаљинистичких норми.⁵

Непосредно после Другог светског рата целокупно друштво подвргнуто је насилним променама, укључујући и обликовање урбаних целина. Град увек представља материјални „отисак” времена и друштва у простору. Његова динамика тесно је повезана са променама у друштву. Урбана стварност се током историје мења, али не ишчезава - сваком друштву одговара одређени урбани поредак. Градски простор није само организован и установљен, он је исто тако обликован и присвојен од стране одређене групе у складу са њеним захтевима, етиком, естетиком, идеологијом.⁶

³ Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950.* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2009), 38–40, 106, 111, 115–121, 265, 271, 284–286, 311–317; Милош Тимотијевић, *Чачак у доба социјализма (1944–1990) : фототографија као репрезентивни политички моћи* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013), 5–24.

⁴ Борис Гројс, *Стил Стаљин* (Београд: Службени гласник, 2009) 7, 108; Исти, „Земаљска оваплоћења Демијурга”, *Летитис Машице српске*, год. 185, књ. 483, св. 1/2 (јануар-фебруар 2009), 145–161.

⁵ Мирослав Јовановић, „Стаљинизам”, *Историјски гласник*, 1–2 (1993), 105, 114–117; Juan J. Linz, Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1996), 40–46; Kosta Nikolić, „Srpska istorija i religija”, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2001), 96; Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja : Srbija za vladu Slobodana Miloševića* (Београд: Otkrovenje, 2002), 47–61; Борис Гројс, *Стил Стаљин*, 65, 72, 108; Горан Милорадовић, *Летитиса под надзором : совјетски културни утицаји у Југославији : 1945–1955* (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 35, 37–49.

⁶ Kevin Linč, *Slika jednog grada* (Београд: Градевинска књига, 1974), 234; Anri Lefevr, „Grad i urbano”, u: *Urbana sociologija*, ur. Mina Petrović, Sreten Vujović (Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 165–170; Mišel Basan, Vensan Kofman, Domink Žoa, „Deset teza za sociološku teoriju urbane dinamike”, u: *Urbana sociologija*, ur. Mina Petrović, Sreten Vujović (Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 229–231, 234–237.

Град и симболика централног градског трга

Симболика урбаног простора увек је била снажна. Град се још од антике доживљава као култивисани, артифицијелни простор, место сигурности и среће у односу на неартикулисано подручје изван његових зидина. У средњем веку створена је идеја о граду као тврђави бојној, одразу Небеског Јерусалима. Током ренесансе реафирмисани су ставови из антике, па се град посматрао као самопрокламовани политички ентитет заснован на правди, слози и закону. Барок је вратио поглед на град као одраз „вишњег света“, место у коме обитава мистична небеска светлост. „Светлосно“ значење града постоји и у просветитељству, али у измењеном контексту у коме се урбани простор приказује као „бакља“ разумског сазнања оличеног у симболичним формама културних институција. Архитектонско-урбанистички планови уређења градова XIX века постају национални пројекти, одређени политичком и идеолошком климом национализма.⁷

Градови у социјалистичким земљама према основним техничким решењима и архитектонско-урбанистичком изразу нису били различити од градова у капиталистичким државама. Социјалистичка урбанизација представља регионалну варијанту глобалног процеса репродукције базичних принципа и првих корака изградње, раста и ширења модерних градова у XX веку, пратећој компоненти

децентрираног успона индустрије. Лав Троцки је узвикивао: „Нови задатак није храм, није замак, није вила, него народни дом, масовни хотел, заједнички стан, кућа-комуна, школа големих размера.“ Планска модернизација и остварење социјалне утопије постали су задатак архитектата социјалистичког града. Механизација и аутоматизација друштва имали су свој одраз и у обликовању градова, укључујући и елементе биополитике. Урбанисти су покушавали да лече болесно друштво, тако што ће лечити болести простора. Критичари оваквих решења говоре о насиљу над човеком и стварању логора, а не градова за слободне људе.⁸

Заправо, град није само физички механизам и врста вештачке конструкције, већ је производ људске природе. Целина градске структуре представља резултат међусобног дејства становништва, околине и физичке средине, технологије и друштвене организације. Урбанистичка структура града, симболички значај архитектонских стилова, упечатаљивост

⁷ Luis Mamford, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi* (Zemun: Book ; Novi Beograd: Marso, 2001), 285-286, 290-292; Leonardo Benevolo, *Grad u istoriji Evrope* (Beograd: Clio, 2004), 15-20; Игор Борозан, *Рейзентнијативна култура и иолијичка иројатанга : сјоменик кнезу Милошу у Нејојшину* (Београд: Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, 2006), 100-110, 373.

⁸ Svetko Kostić, *Grad i vreme : osnovi sociologije grada* (Beograd: „Vuk Karadžić“, 1982), 48-49; Sreten Vujović, *Grad i društvo : marksistička misao o gradu*, (Beograd : Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1982), 59-72; Ognjen Čaldarović, *Urbana sociologija : socijalna teorija i urbano pitanje* (Zagreb: Globus, 1985), 218-284; Nada Lazarević, *Grad između empirije i utopije* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1988) 18; Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi* (Budva: Mediteran ; Beograd: Filozofski fakultet, 1990), 21; Милош Бобић, „Будућност урбане утопије“, *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, 92-93 (1992), 23-49; György Enyedi, „Urbanization under Socialism“, in: *Sity after socialism : urban and regional change and conflict in post-socialist societies*, edited by Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Syelenyi (Oxford: Wiley-Blackwell, 1996), 100, 102-103, 112, 115-116; Ljubinko Pušić, *Grad, društvo, prostor : sociologija grada* (Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997), 70-72; Miomir Jovanović, „Urbanistički koncepti razvoja gradova : komparativna analiza“, *Industrija*, br. 3 (2004), 37-71; Љиљана Благојевић, *Нови Београд : осјорени модернизам* (Београд: Завод за удџбенике : Архитектонски факултет Универзитета : Завод за заштиту споменика, 2007), 261-262; Lewis Mumford, *Povijest utopija* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2008), 20-22; Михаил Вильковский, *Социологја архитџектурџ* (Москва: Фонд „Русский авангард“, 2010), 421-500.

изгледа јавних зграда, као и уређење тргова и улица, представљају најзначајнији део материјалног наслеђа сваког насеља. Архитектура не само да граду даје облик и структуру, него му придаје и значење у вредносном контексту симболичком својих облика, јер у граду све зграде имају репрезентативну улогу - од сјаја до срамоте друштва.⁹

Способност преношења репрезентативних делова културе путем трајних здања, институционалних структура, симболичких облика и људских образаца важна је функција града који на тај начин уједињује прошлост, садашњост и преноси информације и поруке за будућност. Друштво и време граде физичку структуру града, која затим и сама условљава начин и облике живота, рада, деловања и кретања. На тај начин град постаје излог духовног и материјалног богатства друштва.¹⁰

Симболика средишта градских тргова има снажну основу у колективној психологији. Људи имају потребу да осмишљавају пределе у којима живе, јер у бескрајном и хомогеном простору, без икакве ознаке, оријентација није могућа. Откриће или пројекција сталне

тачке („центра“) одговара представљању слике „стварања света“ у религиозном доживљају организације простора у које спада и град са својом урбаном структуром.¹¹

Нема града ни урбане стварности без свог средишта. Јавни трг представља конструкцију наслеђену из прошлости, очувану до наших дана као најважнији елемент европског града. У физичком смислу он представља однос између отвореног простора, објеката који га окружују и небеског свода. Централном тргу је неопходно да изрази визуелни идентитет у складу са својим функционалним значајем. Најопштије посматрано, трг је сваки слободан и урбанизовани градски простор, са својом структуром, функцијом и културним идентитетом, најважнији део града који временом постаје микрокосмос урбаног живота и „позорница људске драме“. Централни градски трг у модерној архитектури постаје и уметничко дело. У зависности од друштвених и економских односа, примене нових технологија, трг се попут живог организма непрекидно мења. Начин његовог коришћења непосредно говори о нивоу урбане културе града и омогућава „читање“ његовог идентитета. Из тих разлога просторни облици града не могу се у потпуности разумети без познавања друштвеног и историјског окружења у коме су настали, економског статуса становника, њихових карактеристика, религије, правних норми и политичког система.¹²

⁹ Giulio Carlo Argan, *Arhitektura i kultura* (Split: Logos, 1989), 21; Sreten Vujović - Mina Petrović, „О класичној и новој урбаној социологији“, у: *Urbana sociologija*, ур. Mina Petrović, Sreten Vujović (Београд: Завод за удџбенике и наставна средства, 2005), 13-29; Robert Ezra Park, „Grad - predlozi za istraživanje ljudskog ponašanja u gradskoj sredini“, *Urbana sociologija*, ур. Mina Petrović, Sreten Vujović (Београд: Завод за удџбенике и наставна средства, 2005), 78.

¹⁰ Georg Zimel, „Veliki gradovi i duhovni život“, у: *Sociologija grada : sociološka brestomatija*, прир. Sreten Vujović (Београд: Завод за удџбенике и наставна средства, 1988), 103-114; Ljubinko Pušić, *n. d.*, 8-9; Luis Mumford, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, 100-105, 117, 195-204, 611; Ranko Radović, *Forme grada : osnove, teorija i praksa* (Нови Сад: Stylos ; Београд: Orion art, 2003), 6, 20-22; Leonardo Benevolo, *n. d.*, 7-8; Žak Derida, „Pokolenja jednog grada: sećanje, predskazanje, odgovornosti“, *Misliti grad*, пр. Petar Bojanić i Vladan Đokić (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2011), 94.

¹¹ Mirča Elijade, *Sveto i profano* (Врњаčka Banja: Zamak kulture, 1980), 707-708, 710, 718-719, 721-723, 769; Милош Божић, „Време као фактор уравниотежења градске просторне структуре“, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке 84* (1988), 55-77; Мирча Елијаде, *Слике и симболи : олеги о мајинско-религијској симболици* (Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999), 45-48, 57-63.

¹² Бранко Максимовић, „Идејни развој српског урбанизма : период реконструкције градова до 1914. године“, *Сјоме-*

Доминација Запада у модерној пове-сти подизања градова условила је и пре-ношење образаца организације урбаног простора, укључујући и централне град-ске тргове. Крајем средњег века запад-ноевропски град свој центар поставља на пијацу (место за окупљање) као што су то у антици били агора и форум. Тр-гови су настајали спонтано или плански, обликовани у складу с намењеном функ-цијом или су постепено прилагођавани новим потребама заједнице. Око пијаце се групишу црква и општинска кућа (коју заузима трговачка олигархија), са својом кулом, односно звоником, симболом слободe. Архитектура прати и изражава нову концепцију града, и нову структуру урба-ног простора обликовану деловањем тр-говачке грађанске класе, интелектуалаца и државника. Слободно окупљене јавне и приватне зграде образују целовиту и пре-познатљиву скупину, с прегледним и лако читљивим спољашњим архитектонским

призором. Са појавом индустрије дошло је до разарања традиционалне урбане структуре, али не и уништавања централ-них тргова. Символика града и његовог средишта остала је иста. Три обрасца урбаног планирања створена у Западној Европи после средњег века (геометријска урбанистичка мрежа која се примењује од XVI века и доцније процедуре трансфор-мације индустријских градова из друге половине XIX и прве трећине XX века) и даље упоредо постоје у било ком делу света.¹³

Када су у питању социјалистичке земље чија је урбана структура после 1945. обликована према совјетским узо-рима, типови нових градских тргова има-ли су свој специфичан карактер условљен политичким, економским и идеолошким гледиштима комунизма. Најснажнију симболику имали су велики манифеста-циони тргови са доминантним спомени-ком испред грандиозних партијских и државних здања.¹⁴

Апсолутни приоритет даван је праз-ном простору окруженом управним зградама, односно тргу за велике народ-не манифестације с минимизованом саобраћајном, стамбеном и функцијом производног рада. Манифестациони трг третира се као свечани простор, који се не активира спонтано, већ искључиво за организоване скупове. Коришћење јав-ног простора под сталном је контролом, без могућности да се средишњи трг про-филише као слободно политичко поље и да се у постојећој морфолошкој структу-ри града развије у живи градски центар.

ник САНУ СХХI, *Одељење друштвених наука, нова серија*, 23 (1978), 108-109; Konstantinos Doksijadis, *Čovek i grad* (Beograd: Nolit, 1982) 77, 141-143; *Grad i trg : fragmenti iz knjige Paul Zucker Town and Square. Otvoreni prostor grada Istraživanje, planiranje, oblikovanje, opremanje i korišćenje. Komunikacije 1982/1* (Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, 1982), 1-19; Vladimir Macura, *Čaršija i gradski centar : razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka* (Niš: Gradina; Kragujevac: Svetlost, 1984) 145; Michael Webb, *The city square*, (London: Thames and Hudson, 1990), 1, 9, 24-25, 48-49, 118, 136-137; Cliff Moughtin, Miquel Mertens, *Urban design : street and square, Third Edicion* (Amsterdam; Boston; Heidelberg; London; New York; Oxford; Paris; San Diego; San Francisco; Singapore; Sydney; Tokyo: Architectural Press, 2003), 87-125; Vladan Đokić, *Urbana morfologija : grad i gradski trg* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2004), 4, 7, 32, 34, 221; Isti, *Urban Typology : city square in Serbia. Urbana tipologija : gradski trg u Srbiji* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2009), 20-35; Драгиша Милосавље-вић, „Трг партизана – градски трг у Ужицу, педесет година трајања (1961-2011. године)”, *Ужички зборник*, 35 (2011), 692; Bertrand Levi, „Gradski trg u Evropi kao idealno mesto”, u: *Mesta Evrope : mitovi i granice*, ur. Stela Gervas, Fransoa Rose (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010), 89-115; Bertrand Lévy, „Gradski trg kao mesto istorije, sećanja i identiteta. Urban Square as the Place of History, Memory, Identity”, u: *Sećanje grada. Memory of the City*, ur. Dušica Dražić, Slavica Radišić, Marijana Simu (Beograd: Kulturklammer - Centar za kulturne interakcije, 2012), 156-173.

¹³ Anri Lefevr, *Urbana revolucija* (Beograd: Nolit, 1974) 18-19, 111, 133, 145; Vladan Đokić, *Urbana morfologija : grad i gradski trg*, 99-101, 177-180; Leonardo Benevolo, *n. d.*, 63-64, 274; Ђорђе Борозан, *н. г.*, 110, 269.

¹⁴ Vladan Đokić, *Urban Typology : city square in Serbia. Urbana tipologija : gradski trg u Srbiji*, 35, 38, 445.

Све је било у супротности са смислом постојања града, јер сама празнина унутар урбаних целина спонтано привлачи људе, а то је и циљ централних урбанистичко-архитектонских структура. Празнина и изостанак акције у граду могу бити само привидни, јер се у урбаном простору увек нешто дешава.¹⁵

Разноврсно историјско наслеђе и особености земаља Источне Европе, као и сама снага непрекидних друштвених промена, условили су изостанак потпуне униформности урбанистичко-архитектонске структуре социјалистичких држава. Најважнија особеност када је у питању централна Србија свакако је одсуство континуитета градског живота и развоја грађанства. Политички и економски развој неког града увек је омогућавао и успехе на естетском и културном пољу. Континуитет је у том случају представљао особен знак развоја градске структуре, а градски трг је место на коме се то најјасније уочавало. Пошто градови у Србији никада нису поседовали неку значајнију политичку моћ, централна државна власт (свака на свој начин) утицала је да континуитет развоја градова буде слаб, условљавајући изостанак локалне иницијативе за обликовање тргова као средишта урбаног живота. Заправо, развој грађанства и развој града представљају једну целивиту појаву.¹⁶

Већина српских градова у периоду пре Другог светског рата није успела да подигне монументалне споменике и значајније архитектонске целине, тако да су

их савременици доживљавали као „ружна” насеља, у најбољем случају „лепа” само по положају.¹⁷ Они нису били задовољни изгледом градова, у поређењу са западно-европским узорима, али је одређено архитектонско наслеђе ипак створено.

Таква оцена важи и за Чачак. И поред многих нерешених проблема стамбени објекти пре епохе социјализма сведочили су о богатству различитих облика, величина, детаља, стилова градње, почев од оријенталних, затим преко прелазног типа од сеоске до градске архитектуре, неокласицистичких и необарокних остварења, са еклектичним комбинацијама свих стилова, укључујући и присуство сецесије. Урбана структура достојно је репрезентована разноврсношћу многобројних архитектонских композиција. Слика града Чачка била је јединствена, постојао је својеврстан склад, а град је имао свој посебан шарм изграђиван читаво једно столеће. Први кораци у обликовању Чачка у соцреалистичком архитектонском стилу брзо су прерасли у „урбани хаос”, зачет већ првим покушајима уређења централног градског трга после 1945. године.¹⁸

Уређење градова према мерилима и потребама новог социјалистичког поретка уследило је после уклањања грађанства као владајућег слоја. Основна карактеристика урбанизације Југославије после 1945. подразумевала је раст главног града, републичких и покрајинских админи-

¹⁵ Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, 134, 148; Љиљана Благојевић, *н. г.*, 81, 185.

¹⁶ Vladan Đokić, *Urbana morfologija : grad i gradski trg*, 267, 270, 273-275; Isti, *Urban Typology : city square in Serbia. Urbana tipologija : gradski trg u Srbiji*, 35, 38, 445; Милош Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989) : компаративна анализа развоја Чачка и Београда у епохи социјализма* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2012), 283-286.

¹⁷ Мирослав Перишић, *Ваљево град у Србији крајем 19. века (1870-1903)*, друго издање (Београд: Институт за новију историју Србије; Ваљево: Скупштина општине, 1998), 29-30.

¹⁸ Зденка Радовановић, „Читање и тумачење амбијенталних приказа Чачка са старих фотографија и разгледница”, *Зборник радова Народни музеја ХХХИИ* (2003), 83, 86; Зденка Радовановић, „Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама”, *Зборник радова Народни музеја ХХХИВ* (2004), 125.

стративних центара, уз истовремено занемаривање мањих градова и варошица. Убрзана и наметнута индустријализација условљавала је и урбанизацију. У питању је била почетна фаза развоја у којој, осим једног облика производње на коме почива цео развој града, друге привредне активности (посебно терцијарне) нису постојале или су биле слабо развијене. Средиште урбаног организма била је фабрика којој се остали делови града потчињавају. Заправо, социјалистичке земље су понављале урбанистички образац Запада везан за процесе индустријализације, „распрскавања” традиционалне структуре града и конструкције „антиграда”. Урбанисти се у овом процесу покуравају захтевима индустрије, чак и када желе другачија решења, а архитектура „кондензује” (совјетски термин) постојеће друштвене односе. Урбанизацију је гушила „идеологија индустријског продуктивизма”, процес прекида дотадашње урбане стварности. Убрзана урбанизација Чачка после Другог светског рата била је пратећа појава развоја првенствено војне индустрије. Овај процес је, осим небриге за урбанистичко-архитектонско уређење града, условио и стварање особеног менталитета. Деценијама су хиљаде запослених дисциплиноване у духу строге послушности, тајности рада и гушења индивидуалности, што је заједно са традиционалном патријархалном сеоском културом досељеника знатно утицало на ригидан дух и паланачки менталитет једног дела житеља Чачка.¹⁹

¹⁹ Душанка Јанев, *Економска структура градова у СР Србији* (Београд: Економски институт, 1969), 40-41, 68-69; Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, 13-14, 22-23, 105, 128, 156, 166; Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi*, 37-39, 41; Анатолий Григорьевич Вишневский, *Серп и рубль : конзервативная модернизация в СССР* (Москва: Объединенное Гуманитарное Издательство, 1998), 78, 103; Luis Mamford, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, 486, 493-500; Anri Lefevr, „Grad u urbano”, 165-170; Džejn Džekobs,

Масовни прилив становника у Чачак у периоду социјализма није пратила правремена планска урбанизација, па су спонтаност и стихија биле главне карактеристика физичког ширења Чачка. Стари део града („чаршија”) потпуно је уклоњен из центра вароши, а само поједине зграде изван ужег средишта града сведоче о некадашњем архитектонском наслеђу. Градски центар, као најважнији део урбане целине, потпуно је изменио свој лик.²⁰

Иако су урбанистички заводи у Србији после Другог светског рата имали добре стручњаке и искуство, пракса уређења градова била је таква да су започети планови брзо напуштани. Градски центри нису измештани са својих историјских места, али како су уобличавани само генерални урбанистички планови није одређено детаљно уређење урбаног простора, нити естетика градова. У том међупростору између генералног плана и детаљних планова настала су тумачења да је све старо превазиђено, да не треба подлећи сентиментима историцизма или национализма, да се новим друштвеним условима и политичком стварношћу морају одређивати нове намене и ликовност с циљем величања тековина социјализма.

Gradovi i bogatstvo nacija : principi ekonomskog života (Novi Sad: Mediterran publishing, 2010), 216-217; Милош Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989) : компаративна анализа развоја Чачка и Београда у епохи социјализма*, 56, 179, 254, 266, 280, 361, 375, 487-488.

²⁰ *Генерални урбанистички план Чачка до 2000. године : за интјерну употребу*, ур. Бошко Луковић (Чачак: Урбанпројект : Скупштина општине, 1978), 84-88; Зденка Радовановић, „Читање и тумачење амбијенталних приказа Чачка са старих фотографија и разгледница”, 83, 86; Зденка Радовановић, „Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама”, 125; Бурђија Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горње Милановца (1853-1941) са освртом на традиционалношћу Чачка, Краљево и Крајевца* (Чачак: Народни музеј Чачак ; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2007), 65-89; Делфина Рајић, Радивоје Бојовић, Милош Тимотијевић, *Албум старој Чачка (1870-1941)* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2010), 19-59.

Прво правило понашања било је да старо по сваку цену треба заменити новим. Проблем урбанизације градова у централној Србији имао је још једну аномалију. Одлуке локалне самоуправе од средине педесетих година XX века нису условањавале ни републичка и ни власт у федерацији. Оваква законска решења створила су и посебан менталитет доминантно медиокритетских локалних елита према којима су се урбанисти снисходљиво понашали.²¹ Постојали су и обрнути процеси. Архитекте из републичких центара наметале су своја урбанистичка решења без уважавања локалних жеља, ставова и потребе чувања архитектонског идентитета, што је посебно уочљиво у Чачку на самом почетку обликовања централног трга 1953. године.

Недостатак средњих слојева у социјалистичком типу модернизације и урбанизације оставио је последице и у изгледу градова. Локална елита власти социјалистичке Југославије није имала довољно културе, знања и искуства да обликује градове којима су владали, иако су под својом контролом поседовали довољно економских и управљачких ресурса.²²

²¹ Милош Бобић, „Центар - жариште разградње идентитета”, у: *Културни животи у градовима Србије (књига друга) : изабраним акцијом Радио-Београда и „Илустроване полијтике”*, „Културни корак '90”, ур. Светомир Маџаревић (Крагујевац: Скупштина општине; Београд: Радио-Београд, Други програм: Илустрована Политика: Пословна заједница радиодифузних организација Србије, 1991), 37-38; Михајло Митровић, „Пола века упитаности о урбанизацији Чачка”, *Вишевековна историја Чачка и околнине, Научни скуп*, ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић (Београд: Удружење Чачана, 1995), 579-581; Милољуб Тодоровић, *Грађевинској инспекцији : избор њихових из његијера Краљевине Југославије, СФРЈ и данашњих дана* (Београд: Ета, 2007), 85-94.

²² Milutin Glavački, „Grad, građani i stručnjaci”, u: *Sinteza o tumačenju humanog prostora i samoupravnog grada. III knjiga o sintezi* (Vrnjačka Banja: Zamac kulture, 1981), 50-54; Mladen Lazić, *Sistem i sloj : raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva* (Beograd: „Filip Višnjić”, 1994), 27-54, 67-69, 85-115, 187-202; Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi :*

Ипак, главне узроке за неодговарајући однос према обликовању градског трга у централној Србији првенствено треба тражити у изостанку историјског континуитета у развоју градова и грађанске класе. Из тих разлога физички облик градског трга у нашој средини другачији је него у друштвима чији су градови имали непрекидни развој, самоуправу, политичку моћ и снагу, развијено, богато и самосвесно грађанство. Град је тим путем постао материјални отисак вредности његових становника, постепено се претварајући у композицију богату естетским и културним вредностима, посебно на средишњем градском тргу. У овом процесу важну улогу игра и тржиште, као један од чинилаца физичког обликовања центра града из кога се уклањају сви неатрактивни урбани садржаји, што није био случај са социјалистичким земљама. Градски тргови у Србији нису ни могли да достигну виши морфолошки и функционални ниво с обзиром на околности историјског формирања и развоја, тако да у централној Србији и нема „тргова у правом смислу те речи”. Централни градски простор пре Другог светског рата заузимала је пијаца, место на коме су сељаци продавали своје полуприведне производе, што је упечатљиво осликао песник Момчило Настасијевић: „Петком, када је пазарни дан у Чачку, све се измени. Тада нагрну сељаци на пијацу доносећи са собом све што мајка земља изрођује. Прострује снажно мириси сена, воћа, поврћа, сира, кајмака, намазаних опанака, вунених гуњева и ознојених вратова. Трговци су тада за својим тезгама, кафеџије

prva i poslednja Evropa (Beograd: Equilibrium, 1997), 41-65; Анатолий Григорьевич Вишневский, *н. г.*, 98, 100, 105-106, 108-110; Милош Тимотијевић, „Први грађанин мале вароши : значај председника општине у локалној елити власти током социјализма – пример Чачка”, *Зборник радова Народног музеја XXIX* (2009), 245-261.

са келнерима, јер треба и они нешто, тог дана, да зараде. Улице изгледају као препорођене.” Момчило Настасијевић је волео наше сељаке који су носили ведрину и ширину поља и планина. Понешто је куповао, а понајвише причао са људима: „[...] са ведрим чичицом у шиљатој шубарици, чија је бела кошуља мирисала на пераћи сапун, или са умном бакицом смежураног лица и спрчених уста, дубоко забрањеној у шамији тамне боје, или са младом снашом која је јако мирисала на своје и кравље млеко.” У Србији је трговачко-занатска улица („чаршија”) служила за репрезентацију новонастале грађанске класе, а не централни градски трг који је првенствено служио као пијаца. Трг је у нашој свести присутан као појам, али га препознајемо преко искуства доживљеног на неком другом месту, у неком другом граду, у позоришту, на филму или у књижевности.²³

Град је сам по себи симбол историјског периода у коме се развија. Његова спољашњост осликава епоху и друштвени систем. Способност архитектуре да материјализује и визуелизује снагу, врлину и успех кроз артикулацију својих форми и особен архитектонски речник, ову област људске креативности одувек чини

²³ Eliel Saarinen, *Gradovi, njihov razvitak, njihovo propadanje, njihova budućnost* (Sarajevo: Svjetlost, 1972), 285-286, 288-289; Светомир Настасијевић, „Школовање Момчила Настасијевића у Чачку (из биографије Момчила Настасијевића)”, *Зборник радова Народног музеја III* (1972), 171-174; Бранко Максимовић, *н. г.*, 115-122; Vladimir Macura, *н. д.*, 153-154; Ante Marinović-Uzelac, *Naselja, gradovi, prostori (studije i razmišljanja)* (Zagreb: Tehnička knjiga, 1986), 170-183; Gavrilо Mihaljević, *Ekonomija i grad* (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta, 1992), 192, 194, 203; Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi*, 19; Slobodan Danko Selinkić, „Gde su тргови?”, *Javna i kulturna politika : sociološko-kulturološki aspekti*, пр. Milena Dragičević-Šešić (Beograd: Magna agenda, 2002), 115; Ксенија Петовар, *Наши градови између државе и грађанина : урбана социологија* (Beograd: Географски факултет : Архитектонски факултет : Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 2003), 10; Vladan Đukić, *Urban Typology : city square in Serbia. Urbana tipologija : gradski трг у Србији*, 457.

пожељним пропагандним средством владајуће идеологије. Идентитет градова умногоме зависи од ове чињенице.²⁴

У првој деценији после Другог светског рата југословенска држава је неговала, подржавала и пропагирала соцреализам, али он није постао доминантан архитектонски стваралачки израз. Томе је допринео и раскид са СССР-ом, отварање према културном утицају Запада, идејама модернизма, али и опште сиромаштво и недостатак новца за градњу грандиозних објеката. Друштвени систем Србије је после Другог светског рата у сваком случају био нов, што је изискивало и потребу одговарајуће визуелизације, посебно после раскида са СССР-ом. Архитектура је као привилеговани естетски језик била један од канала за остварење идеолошко-политичких циљева. Од педесетих година XX века већ се може говорити о модернизму у оквиру којег су створена и монументална архитектонска дела. Наступио је период стимулативнијег социјалистичког естетизма у уметности, а власт је тако добијала међународни кредибилитет као земља која је слободнија у односу на Источни блок.²⁵

²⁴ Александар Кадијевић, „Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века”, *Историјски часопис*, XLV–XLVI (1998–1999), 255-277; Исти, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији”, *Наслеђе*, VIII (2007), 225–238; Исти, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)* (Beograd: Грађевинска књига, 2005), 246-251; Nelson Gudmen, „Значење грађевина”, у: *Теорија архитектуре и урбанизма*, пр. Petar Bojanić, Vladan Đukić (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2009), 144-154; Umberto Eko, „Funkcija i znak : semiotika arhitekture”, у: *Теорија архитектуре и урбанизма*, пр. Petar Bojanić, Vladan Đukić (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2009), 155-173.

²⁵ Предраг Ј. Марковић, *Београд између Источног и Западног 1948-1965* (Beograd: Службени лист СРЈ, 1996), 430-436; Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима”, *Наслеђе IX* (2008), 77, 81, 83-85; Љиљана Благојевић, *н. г.*, 198-251; Мирослав Перишић, „Велики заокрет 1950 : Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница

Зато постоје бројне тврдње да соцреализма заправо и није било у чистој форми у Србији и да је брзо нестао уступајући место модернизму у оквиру којег су створена монументална дела, али о којима је прикладније говорити као о „архитектуре социјалистичког естетизма”, „градитељству социјалистичке епохе” са снажним ауторским печатом и масовном „социјалном изградњом” радничких насеља у стилу „пауперизованог модернизма”.²⁶

Међутим, соцреализам је на пољу архитектуре у Србији остао присутан у многим радничким насељима, као и у подизању обласних одбора, партијских средишта, задружних и културних домова, санитарских и железничких станица. Ова здања постала су жижне тачке новорегулисаних градова и њихови нови симболи у простору. Отуда су градови у Србији преплављени упадљиво одбојним, наметнутим типом сиве социјалистичке архитектуре у којој су главни објекти брзо грађени.²⁷

и саставни део спољне политике”, у: *Pisati istoriju Jugoslavije : videnje srpskog faktora*, ур. Mile Bjelajac, Marija Obradović, Vladan Jovanović (Beograd: Institut za povijuu istoriju Srbije, 2007), 237-279; Драгана Мечанов, „Могућности (ре)дефинисања и предлог периодизације градитељског наслеђа”, *Наслеђе*, VIII (2007), 151-167; Милан Просен, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији”, *Наслеђе*, VIII (2007), 97, 103, 109-115; Милан Попадић, „Нови улепшани свет : социјалистички естетизам и архитектура”, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 38 (2010), 247-260; Дијана Милашиновић-Марић, „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године”, *Архитектура и урбанизам*, бр. 33 (2011), 3-15.

²⁶ Miloš S. Perović, *Srpska arhitektura XX veka : od istoricizma do drugog modernizma* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2003), 148-209; Милан Просен, *н. г.*, 97, 103, 109-115.

²⁷ Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)* (Београд: Грађевинска књига, 1997), 213; Марина Ђурђевић, Александар Кадијевић, „Симетрија у новијој српској архитектури”, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 27-28 (1991-1992), 1-14; Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима”, 77, 81, 83-85.

Тргови и споменици

Главни градски трг европских градова свој настанак дугује грчкој агори и римском форуму, јавним просторима на којима су се путем скулптуре прослављали хероји градова. Споменици су били амблемски носиоци великих победа значајних људи и снаге богова, незаобилазни симболи сваког града по коме се он препознаје и памти. Током ренесансе споменици се најчешће постављају у центар урбаног организма, где уз градске саборне храмове успостављају свети простор града. На тај начин они су утицали на самоспознају његових становника путем идеје коју град емитује преко скулптуралних представа великих људи, као моралних примера пожељних за идентификацију. Током XIX века усталило се схватање да градови постају огледало самореторичног потврђивања нације, тумачени и као „урбани пантеон на отвореном”, који своју симболичну верификацију добија главним градским тргом и спомеником на њему, одразом снаге и моћи државе. Тргови у модерним урбаним целинама представљају политичко-естетски фокус града и „иконолошко поље” у чијој симболичној топографији јавни споменици одређују њихову рецепцију. Према савременим схватањима споменици су материјалне конструкције вишеструке функционалности сачињене од трајних материјала са циљем да подсети на неку особу, догађај или идеју, тако да представљају и политички документ, уметнички артефакт, симболичку представу која готово по правилу носи политичку поруку, као и колективне психолошке вредности епохе свог настанка.²⁸

²⁸ Andrej Mitrović, *Raspravljajna sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 212; Olga Manojlović, „Koncentrični krugovi pamćenja: sećanje, tradicija i istorija”, *Tokovi istorije* 1-2 (1996), 93-96; Мирослав Јовановић

Рецепција споменика може имати и култне садржаје. Фетишизација предмета укида улогу коју пружа уметнички објекат, јер статуа (или нешто друго) као представа бога или владара, није само указивала на „приказано“, већ је у свести људи заиста била „приказани“, рушећи баријеру између реалности и репрезентације. Скулптурални ликови имали су управо ту моћ. Намена представе коју су пружали споменици није искључивала изазивање осећаја страхопоштовања према владару, попут односа верника пред иконом свеца заштитника, што се поклапало са архетипским односом народа према уметничком делу, а све с циљем да посматрача учине „верником“. Када су сељаци почетком XX века долазили у апотеку Аристида Јовановића у Чачку скидали би капу и љубили руку скулптури „Гуслар“, копији истоимене представе на споменику „Косовским јунацима“ у Крушевцу. Снага поруке коју је споменик емитовао била је датост сама по себи, остварена готово магијским деловањем.²⁹

Постоји и мистична димензија споменика која се због многострукости значења одликује и одређеном врстом „светости“ путем подсећања на смрт и пролазност људи. Споменици представљају артифицијелизацију простора, „пресецају“ га и деле на сфере „унутар“ и сфере „изван“ њега. На тај начин они постају међаши, а ту особину појачавају многе свечаности везане за споменике које имају карактер религијских светковина.³⁰

вић, „У лавиринту традиција: од 'Св. Саве' до 'Митраљете' и 'Бићка'“, *Годишњак за друштвену историју* IV-1 (1997), 98; Luis Mamford, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovu menjanje, njegovi izgledi*, 392, 399; Игор Борозан, *н. г.*, 24, 35, 110-111, 269, 370-372.

²⁹ Емица Милошевић, Делфина Рајић, Радивоје Бојовић, *Вајар Ђорђе Јовановић : (1861-1953) : каталој изложбе* (Чачак: Народни музеј, 2007), 9, 11, 28; Игор Борозан, *н. г.*, 395-396.

³⁰ Александра Павићевић, „Споменици и/или гробови. Сећања на смрт или декорација“, у: *Спомен месиа – историја – сећања*, ур. Александра Павићевић (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009), 48.

Освећењем споменика обједињује се „свето место“ и „свето доба“ у функцији конституисања „свете радње“ која одржава будним колективну меморију народа. Јавна фунерална скулптура својом усмереношћу на меморисање умрлог служила је још од антике за подсећање заједнице на незаборавна дела и врлине њених истакнутих чланова. Овај став је вариран у хришћанству, омогућујући примену комеморативних свечаности и у владарском идеолошком програму, у коме је суверен владао и после смрти. Споменик своју пуну функцију остварује тек кроз пропратне манифестације попут позоришних представа, музичких догађаја, пригодних говора, ефемерних спектакла, народних весела, црквених ритуала или „посавремених литургија“. Све пропратне манифестације преводиле су споменик из естетске сфере у домен политичког медија. Свој живот и пуно остварење ангажовања у друштву споменик остварује тек кроз непрестано указивање на његов значај путем писане речи (најчешће путем штампе).³¹

Трг у Србији израстао је из пијаце, али осим економских разлога за сусрете људи на овом простору ту су се одвијале и све манифестације државне моћи. На тај начин идеолошка посебност места опредељује општу поруку таквог простора. Као и у Европи, и у Србији је најистакнутији елемент градског трга свакако споменик. Ретки су тргови без обележја. Многи централни тргови у Србији имају више споменика подизаних углавном као резултат потребе обележавања страдања људи у многобројним раговима.³²

³¹ Михаел Митераурер, *Миленијуми и грује јубиларне године : зашто њослављамо историју?* (Београд : Дружење за друштвену историју, 2003), 125-143; Alaida Asman, *Rad na nacionalnom pamćenju : kratka istorija nemačke ideje obrazovanja* (Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja štampa, Knjižara Krug, 2002), 49-60; Игор Борозан, *н. г.*, 76, 386.

³² Vladan Đokić, *Urban Typology : city square in Serbia. Urbana tipologija : gradski trg u Srbiji*, 427; Игор Борозан, *н. г.*, 269, 373.

У првој деценији после Другог светског рата вајарска дела обликована су у соцреалистичком духу. Конкретне потребе за јавном скулптуром условљавају „обавезу” овог вида уметности да приказује јасно читљиве, незамагљене друштвене и политичке поруке. Соцреализам је захтевао да скулптура буде у функцији социјалних, политичких и сентименталних колективних представа. Стереотипно обликовање споменика партизанима у соцреалистичком маниру омогућавало је лаку зараду многим вајарима. Последица таквог рада је велики број лоших споменика у знаку слабо научног заната, заморне патетике и наглашене театралности.³³

Обликовање централног трга у Чачку 1945-1955.

Непосредно по преузимању власти (1944) комунисти су према совјетском узору путем најразличитијих манифестација организованих на централном градском тргу у Чачку стварали имагинарни град, огромну позорницу испуњену транспарентима, паролама и црвеним драперијама, уз обавезно присуство огромних звезда петокрака, српова и чекића. Истоветне манифестације организоване су широм Југославије. Посредством великих фотографија, грандиозних цртежа и графичког дизајна (уз уобичајена провинцијска поједностављивања) стварни град је преобликован за пролазне потребе спектакла. Све је било у функцији једног задатка - јавног представљања

визије комунистичког града будућности.³⁴

Централни градски трг постао је место организованог окупљања људи и повремених политичких манифестација. У почетку није било већих радова на физичком обликовању простора, осим што је у лето 1945. године поред постојеће металне конструкције са висећим петокракама додат и киоск који је истовремено служио и као говорница са инсталираним звучницима.³⁵

Све те манифестације биле су део јавних ритуала нове власти, својеврстан „мистични комунизам”. У стварности је то био посебан комуникацијски канал за укључивање што ширег круга људи у идеолошку заједницу с циљем истискивања традиционалних (најчешће религијских) ритуала и симболике.³⁶ Ипак, све су то биле пролазне манифестације, неподесне за дугорочну идентификацију и стварање стабилних меморијских структура. Архитектура је пружала снажнију симболику него град кулиса.

Обликовање централног градског трга у Чачку до 1955. године прошло је кроз три етапе. Прва (1945-1947) имала је за циљ постављање костурнице, а затим

³³ Miodrag B. Protić, *Savremenici : likovne kritike i eseji* (Beograd: Nolit, 1955), 37; Isti, „Jugoslovenska skulptura : 1870-1950”, u: *Jugoslovenska umetnost XX veka ; 10*, ur. Miodrag B. Protić (Beograd: Muzej savremene umetnosti Beograd, 1975), 27.

³⁴ Миланка Тодић, *Фотографија и пројекат 1945-1958* (Бања Лука: ЈУ Књижевна задруга, 2005), 38, 40-41; Милош Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989). Компаративна анализа развоја Чачка и Београда у епохи социјализма*, 259-316, 485-503; Исти, *Чачак у доба социјализма (1944-1990) : фотографија као репрезентивни и политички моћи*, 5-24, 27-53, 65, 68-69.

³⁵ Аноним, „Комунални проблеми градског народног одбора у Чачку”, *Слободни глас*, бр. 24, Чачак, 14. јул 1945, 4; Милош Тимотијевић, *Чачак у доба социјализма (1944-1990) : фотографија као репрезентивни и политички моћи*, 27, 42.

³⁶ Коста Николић, *Тиша говори што народ мисли. Кули Јосипа Броза Тиша 1944-1949* (Београд: Службени лист СЦГ : Институт за савремену историју, 2006), 352-353; Горан Милорадовић, „Праш праху : стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији”, *Годишњак за друштвену историју* 1-3 (2007), 83-84; Милош Тимотијевић, *Чачак у доба социјализма (1944-1990) : фотографија као репрезентивни и политички моћи*, 5-24, 27-53.

и чишћење вароши, уређивање и доношење основних законских претпоставки за даљи развој града. Друга (1948-1952) осликава готово потпуни изостанак грађевинских радова у време „планске“ изградње насеља, али приказује наглашену активност прикупљања „добровољних“ прилога за подизање споменика у центру града. Трећа (1953-1955) представља време доношења Регулационог плана, убрзаног рушења старе чаршије, ново уређење трга и почетак остварења идеала обликовања простора у складу са начелима соцреализма.

Формирање костурнице и планови за уређење трга 1945-1947.

Разарање Чачка у Другом светском рату није било велико ако се пореди са суседним градовима (Горњи Милановац, Краљево), али је град ипак претрпео значајну штету.³⁷ Путем добровољних акција током 1945. један део града је очишћен, а други се поправљао. Најпре су оспособљене зграде болнице и школа, а затим и објекти неопходни за смештај институција власти. За обимније радове на преобликовању физичке структуре града недостајали су новац, планови и искуство. Приоритетни задатак било је обезбеђење основних стамбених и саобраћајних услова неопходних за живот насеља.³⁸ Радови на уређењу града морали су да сачекају.

Ипак, не и сви грађевински радови. Већ почетком јесени 1945. покренута је иницијатива за ископавање и пренос

костију стрељаних партизана у кругу Војно-техничког завода Чачак, како би се у центру града формирала заједничка гробница. Планови за подизање споменика пропагирани су као обавеза преживелих, признање и дуг према родбини погинулих. Иницијативни одбор за подизање споменика апеловао је да се дају прилози у новцу, материјалу и радној снази.³⁹

Читава акција спровођена је у јеку предизборне кампање с истицањем заслуга партизанског покрета за ослобођење земље, посебно у виду поднетих људских жртава. Костурница у центру града направљена је до краја 1945, а пренос костију планиран је за рано пролеће 1946. године. Основан је и одбор за ову акцију, а највећи проблем био је недостатак новца за остварење целог плана. Прилоге су најпре почели да прикупљају у оквиру установа државне управе, очекујући и значајну помоћ грађана. Упућен је и позив родитељима погинулих партизана да, ако то желе, посмртне остатке изгинуле деце сахране у заједничку гробницу.⁴⁰

Идеју за подизање гробнице, ексхумацију и пренос костију покојника покренула је Милка Минић. Костурница у центру града завршена је до почетка марта 1946. године.⁴¹ Изградња овог обе-

³⁹ Аноним, „У Чачку ће се подићи споменик палим родољубима“, *Слободни глас*, бр. 35, Чачак, 29. септембар 1945, 5.

⁴⁰ Аноним, „Акција за прикупљање прилога за пренос посмртних остатака палих партизана у спомен костурницу у Чачку“, *Слободни глас*, бр. 51, Чачак, 30. јануар 1946, 2; Момчило Павловић, *За Тијуа или за краља. Избори за Уставојворну скупштинску 11. новембра 1945* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2007), 273-290.

⁴¹ Према подацима из записника у костурницу је пренето 297 тела [МИАЧ, Градски Народни фронт Чачак, Књига записника са седница ГНФ Чачка од 24. децембра 1945. до 13. јуна 1946. године; МИАЧ, Општина Чачак (1944-1990), К-1, без броја, л. 3, Извештај Градског народног одбора у Чачку о свом раду у периоду октобар 1945. г. април 1946. године, поднет градској скупштини 14. IV 1946. године; Милош Тимотијевић, „Политика, уметност и стварање традиција : подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године“, *Зборник радова Народной музеја XXXI* (2001),

³⁷ МИАЧ, Општина Чачак (1944-1990), К-1, без броја, л. 1-2, Извештај Техничког одсека ГНО Чачка о стању у граду 1945. године.

³⁸ Аноним, „Грађевинска делатност у нашем Округу“, *Слободни глас*, 14. септембар 1946, 1.

лежја у потпуности ће обликовати центар града све до 1961. године, а урбанистичка структура централног трга Чачка и данас је највећим делом условљена првобитним планом формирања спомен-костурнице.

Намера да се у центру Чачка направити костурница поклапала се са идеолошким детерминантама уређења градова у Југославији и Србији после Другог светског рата. Југословенски комунисти настојали су на основу совјетских узора да пренос костију погинулих, подизање споменика и комеморативне свечаности употребе за стварање новог атеистичког друштва кроз другачији однос према смрти и умирању. Узор за све ритуале било је Лењиново свечано сахрањивање, говори на његовом одру, подизање маузолеја, излагање његовог мумифицираног тела и редовни дефилеи и параде на Црвеном тргу у Москви испод целе конструкције на чијем су подијуму стајали наследници идеала револуције. Путем ових ритуала демонстрирано је уверење да вредности које поштује група надживљавају нестанак појединца. Дух погинулих „оваплоћавао” се у Партију путем „моштију” умрлих „светитеља”. Улога представа у конституисању група и покретања колективних политичких акција увек је велика, при чему театрализација има важну улогу. Церемоније, конгреси и дефилеи јесу елементарни облици објективизирања, а уз то и добра прилика да се чланови и присталице, поред визуелних, подсети и свих других разлика које их одвајају од остатка друштва. У том смислу најснажнији по-

кретач колективних емоција непосредно после Другог светског рата представљале су многобројне сахране погинулих војника уприличене на централним градским трговима, ритуално премештање костију, постављања бројних споменика и спомен-плоча.⁴²

Све модерне државе имају потребу да путем идеологије симболичне политике намећу званичну репрезентативну културу као интегративну форму којом се уобличава, тумачи и оправдава друштвена стварност. Главна сврха оваквих подухвата јесте остваривање политичке легитимности и културне интеграције свих друштвених слојева, али и остваривање грађанске лојалности и солидарности појединаца кроз поистовећивање с владајућим системом.⁴³ Непосредно после Другог светског рата револуционарна власт социјалистичке Југославије настојала је да у оквиру свеобухватне друштвене трансформације конструише и „новог човека” са новом социјалистичком културом.⁴⁴

Сам чин преноса костију није био непознаница за Чачак. Акција на сакупљању,

113-153]. Према подацима који се чувају у МИАЧ у Спомен-парку, у који су 1961 године пренета тела погинулих из центра града, поименице су сахрањене 263 особе (МИАЧ, Евиденција о гробљима и гробовима, саставио Драгиша Петровић; МИАЧ, Регистар докумената, бр. 323/2 од 27. маја 2014, Одговор Скупштини Града Чачка на питање о броју сахрањених особа у Спомен парку борбе и победе у Чачку).

⁴² Михаил Епштајн, *Вера и лик : религиозно несвесно у руској култури XX века* (Нови Сад: Матича српска, 1998), 286, 290-291; Olga Manojlović-Pintar, „Široka strana moja rodnaja”. Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954., *Tokovi istorije* 1-2 (2005), 135, 139, 142; Иван Миленковић, „Фукова генеалогја моћи”, *Нова српска ђолишчка мисао*, XIII/1–4 (2006), 150–151; Олга Манојловић-Пинтар, „Смрт и култура сећања”, у: *Приватан животи код Срба у двадесетом веку*, ур. Милан Ристовић (Београд: Clio, 2007), 907; Ана Бирећев, „Pierre Bourdieu – nekoliko elemenata (teorije) političkog polja”, *Filozofija i društvo* 3 (2008), 21; Борис Гројс, *Стил Стиљин*, 98-100; Горан Милорадовић, *Лейоша ђод надзором : совјетски културни ушницаји у Југославији : 1945-1955*, 219-223, 237-239.

⁴³ Мирослав Тимотијевић, *Таковски уштанак – српске Цвеици : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној ђолишци званичне репрезентативне културе* (Београд : Историјски музеј Србије : Филозофски факултет, 2012), 24-25, 40-43.

⁴⁴ Наташа Милићевић, „Стварање нове традиције : празници и прославе у Србији 1944-1950”, *Токови историје* 4 (2007), 169-178.

преношењу и свечаном сахрањивању костију изгинулих војника српске, аустро-угарске и немачке војске из Првог светског рата резултирала је подизањем споменика на Чачанском гробљу 1934. године. Велика свечаност организована је и 1940. године приликом прикупљања, освећења и свечаног сахрањивања костију људи из збега угушеног димом 1815. године у пећини Кађеница у Овчарско-кабларској клисури. Символика костију погинулих, њихов значај за живе потомке, снага традиције, као и култ жртве и смрти били су веома раширен облик комуникације коју су користили црква и националне организације, а коју су пред Други светски рат путем псеудорелигијских ритуала прихватили и локални комунисти.⁴⁵

Уређење централног трга у Чачку започело је 1945/1946. изградњом костурнице, али је у наредих неколико година мало тога урађено.⁴⁶ Најпре је требало донети нови регулациони план, обезбедити новац, а тек затим кренути у преуређење града. Први грађевински објекат подигнут у ширем центру града била је управна зграда Општине за чију је изградњу 1946. године узет зајам (седам милиона тадашњих динара).⁴⁷

Нису се сви слагали са овом одлуком, нити су одобравали висину инвестиције,

сматрајући да постоје важнији послови. Поред тога на видело су искрсли многи проблеми, као што је склапање послова са скупим извођачима, изградња без надзора и уградња некавалитетног материјала што је све условило брзо пропадање грађевина. Пропусти су настајали из незнања, али и из убеђења да снага воље може решити све проблеме.⁴⁸ Зграда Општине у Чачку завршена је већ 1947. године као типичан социјалистички објекат равних фасада, строге симетрије, без украса.⁴⁹

Новоподигнута управна зграда локалне власти била је, поред израде прве варијанте Регулационог плана, и једина реализована инвестиција према „Плану капиталне изградње“ за период 1947-1951. године. Амбиције су биле много веће. За 1947. годину планирани су подизање споменика палим борцима (милион динара), израда Регулационог плана (пола милиона динара) и уређење „зеленог трга“ односно пијаце (830.000 динара). За 1948. планирали су изградњу сточне пијаце (три милиона динара), уређење трга код споменика (830.000 динара), док је за период 1949-1950. планирано подизање Дома културе (20 милиона динара).⁵⁰

На централном тргу нису ни планиране ни подизане нове зграде. Убрзо је, по изградњи костурнице, покренута идеја да се над њом подигне „величанствени“ споменик, симбол „херојства и беспримерног жртвовања“ изгинулих партизана. За изградњу споменика недостајао је новац.

⁴⁵ Теодосије Вукосављевић, „Споменици - спомен-обележја ослободилачких ратова у Чачку и трнавским селима до 1918. године“, *Зборник радова Народни музеја XXI* (1991), 301-322; Милош Тимотијевић, „Политика, уметност и стварање традиција : подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године“, 113-153; Милош Тимотијевић, „Запуштен виноград Господњи : религиозност у чачанском крају током XX века“, *Зборник радова Народни музеја XXXVI* (2006), 191-248; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манасијци Овчарско-кабларске клисуре*, друго допуњено и измењено издање (Чачак: Народни музеј Чачак; Београд: Службени Гласник, 2012), 95, 302, 305-306.

⁴⁶ Аноним, „У Чачку су поправљене све јавне и стамбене зграде“, *Слободни глас*, Чачак, 1. новембар 1946, 3.

⁴⁷ Аноним, „Скупштина Градског народног одбора у Чачку“, *Слободни глас*, бр. 61, Чачак, 19. април 1946, 1.

⁴⁸ Милић Бугарчић, „На завршетку грађевинске сезоне“, *Слободни глас*, бр. 90, 14. децембар 1946, 3.

⁴⁹ В. Ђурчић, „Грађевинско предузеће 'Каблар' у остварењу петогодишњег плана“, *Слободни глас*, бр. 108, Чачак, 19. септембар 1947, 3.

⁵⁰ МИАЧ, Општина Чачак (1944-1990), К-1, без броја, л. 3, 4, 5, Перспективни план капиталне изградње за 1947, 1948/ 49/ 50/ 51. годину у вези са Петогодишњим планом за град Чачак.

Власт је захтевала да и грађани дају своје прилоге.⁵¹ Костурница је постала симбол града, а делегације из других вароши на њу су полагале венце када би долазиле у Чачак.⁵² Некашња Велика пијаца, средишњи простор вароши, добила је 1947. године име „Трг палих бораца”.⁵³ На тај начин сугерисани су симболика и намена централног градског простора у коме је доминирала костурница.

Важност трга на коме се налази костурница потврђивана је и чињеницом да је баш на том месту 1941. обешен Ратко Митровић који је 1945. године проглашен за народног хероја као трећа особа (после Јосипа Броза Тита и Ива Лола Рибара) која је добила ово одликовање.⁵⁴ У питању је био почетак процеса стварања система митова, симбола и ритуала „цивилне религије СФРЈ”, чије су најважније догме биле: партизански мит, еп Народноослободилачког рата 1941-1945. године, култ Јосипа Броза Тита, мит о „изузетности” Југославије у свету после раскида са Стаљином 1948. године и братство-јединство. Култ народних хероја (осим у случају Јосипа Броза Тита) темељио се на приказивању јунаштва, аскетизма и мучеништва.⁵⁵ Треба нагласити да људи нису беспоговорно прихватили наметану

меморијску матрицу, јер су настојали да изграде сопствену културу сећања на догађаје у Другом светском рату.⁵⁶

Иако су сви очекивали брзу изградњу споменика послови око уређења костурнице у центру Чачка споро су одмицали. Током 1947. највише се користио добровљни рад, и то не само грађана Чачка, него и људи из околних села. Постављена је бетонска конструкција за ново армирано-бетонско постоље, планирано је насипање терена за даље радове, а за 1948. изградња горњег дела читаве конструкције.⁵⁷ Међутим, радови су убрзо потпуно престали.

Комеморативне свечаности и прикупљање „добровљних” прилога за подизање споменика 1948-1952.

За завршетак целе конструкције не достајао је новац. Престанак радова није значао занемаривање идеје да костурница и даље буде у центру града и да остане симбол Чачка. Нова велика свечаност преноса костију партизана који су погинули током рата у околини града организована је у недељу, 12. маја 1950. године. Тридесет девет ексхумираних тела најпре је током двадесет и четири часа изложено у „Лазовића парку” изван Чачка, а затим су у поворци са око 5.000 грађана и родбином страдалих пренети на костурницу у центру Чачка. Уприличени ритуал имао је све елементе псеудорелигијске свечаности, чему је допринео и говор по-

⁵¹ Аноним, „Апел одбора за подизање споменика палим борцима у Чачку”, *Слободни глас*, 68, 27. јун 1946, 6.

⁵² Аноним, „Фискуатурници 'Радничког' и чланови културно-просветне групе „Абрашевић” из Крагујевца положили су венац на заједничку гробницу палим борцима у Чачку”, *Слободни глас*, 7. јули 1946, 6.

⁵³ Милош Тимотијевић, „Борба традиција : називи улица у Чачку 1893-2005”, *Зборник радова Народне музеја XXXIV* (2004), 75-106.

⁵⁴ Аноним, „Историјски догађај у Чачанском округу. Прва скупштина Округног народног одбора”, *Слободни глас*, 1, 15. јануар 1945, 1; Аноним, „Петогодишњица смрти Народног хероја Ратка Митровића”, *Слободни глас*, бр. 92, 29. децембар 1946, 2.

⁵⁵ Vjekoslav Perica, „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titozima. Proturječja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije”, u: *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović-Pintar (Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije; Arhiv Jugoslavije, 2011), 582-583, 585.

⁵⁶ Макс Бергхолц, „Међу родољубима, купусом свињама и варварима : споменици и гробови НОР 1947-1965. године”, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1/3 (2007), 61-82.

⁵⁷ Аноним, „Фронтовци добровољним радовима помажу изградњу споменика палим борцима”, *Слободни глас*, бр. 119, Чачак, 7. децембар 1947, 1.

тпуковника Владимира Калезића у коме је, после минута ћутања, најпре причао о пропаганди СССР-а против Тита, а затим изјавио да погинули партизани могу мирно да почивају у родној грудни, јер: „[...] иако телесно ви нисте живи, ви зрачите на нас као жива бића, ми смо се од вас научили великим врлинама социјалистичког борца и над вашим гробовима напајамо се новим снагама, оспособљавамо се за савлађивање свих тешкоћа које нам се намећу на нашем часном путу – изградњи социјализма”. После говора сви присутни заклели су се да ће изграђивати социјализам, војници су испалили почасни плотун, а затим поставили и почасну стражу поред ковчега ексхуминарих партизана чији су остаци постављени испред костурнице.⁵⁸

Иако је костурница као оличење страдања, патњи и смрти била централни симбол новог социјалистичког Чачка, сам простор трга и даље је имао све функције саобраћајног средишта и места сусрета људи, укључујући и свраћање младенаца на „сликање” код локалних фотографа уз учешће целе свадбе.⁵⁹ Свакодневни живот имао је свој паралелни ток. Поред костурнице је планирано да се подигне парк, па је централни градски трг 1950. служио и као мајдан песка коришћеног за насипање околних улица. Физички рад обављали су грађани Чачка, али и војска из гарнизона.⁶⁰ На бетонској конструкцији костурнице постављена је и дрвена

пирамида као својеврсна најава будућег споменика.⁶¹

Одлука да се у центру Чачка изгради костурница била је саставни део комеморативне културе сећања социјалистичке Југославије после Другог светског рата у којој су истакнуто место имале сахране црвеноармејаца у градским средиштима Београда, Новог Сада, Зрењанина. Међутим, после 1948. и раскида са СССР-ом организован је пренос костију совјетских војника са централних тргова. У Београду су ископане кости црвеноармејаца са Трга Републике, а затим и Славије, да би се пренеле на заједничко гробље партизана и црвеноармејаца (Ослободиоца Београда), свечано отворено 1954. године.⁶²

Чачак је био изван ових токова. Нико није ни помишљао да се костурница измени из центра града. Напротив, почетком марта 1952. настављено је прикупљање прилога за подизање споменика изнад костурнице која је имала да „прими” кости свих настрадалих партизана из Чачка и околине. Планирано је прикупљање костију на целом простору Југославије. Материјална помоћ локалне средине није смела да изостане, што је јавно обзнањивано: „Нека у Љубићко-трнавском срезу и граду Чачку не буде ни једне организације, друштва ни појединца који својим прилозима неће помоћи изградњу споменика палим борцима!”⁶³

У пролеће 1952. године покренуте су све масовне организације и државне установе како би се прикупило што више нов-

⁵⁸ Аноним, „Пренос посмртних остатака палих бораца народноослободилачког рата. Народ Чачка одао је достојну пошту посмртним остацима палих бораца”, *Слободни глас*, бр. 219, Чачак, 16. фебруар 1950, 2.

⁵⁹ Аноним, „Над регулационим планом. Путевима око града...”, *Чачански глас*, бр. 293, Чачак, 29. новембар 1951, 3; Аноним, [Фотографија младенца у центру Чачка], *Чачански глас*, бр. 47, Чачак, 21. новембар 1956, 5.

⁶⁰ Аноним, „У првим данима недеље друског саобраћаја фронтвоци Чачка су дали 3636 радних часова”, *Слободни глас*, бр. 242, Чачак, 20. септембар 1950, 2.

⁶¹ М. Ђ., „Шта се догађа са спомеником палим борцима. Боље икад него никад”, *Чачански глас*, бр. 48, Чачак, 13. децембар 1963, 5.

⁶² Olga Manojlović-Pintar, „Široka strana moja rodnaја”. Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954., 143; Горан Милорадовић, *Лейптајн под надзором : совјетски културни ушњицаји у Југославији : 1945-1955*, 232-239.

⁶³ Аноним, „Подигнимо споменик палим борцима”, *Чачански глас*, бр. 304, Чачак, 12. март 1952, 1.

ца, не само у граду, већ и у околним селима.⁶⁴ Висина прилога јавно је објављивана у штампи с циљем стварања својеврсне такмичарске атмосфере и окончања подизања споменика о коме се говорило још почетком 1946. године. Појединачни прилози били су између 500 и 1.200 динара, а предузећа и установе давале су око 50.000 динара.⁶⁵

Акција прикупљања новца није задовољила локалну власт. Посебно су истицали „пасивност” села, јер је 80% уплата долазило из града Чачка. Сматрало се да сељаци слабо дају паре јер у акцију нису укључени најугаченији људи из њихових средина, а и прикупљени новац није одмах уплаћиван за подизање споменика.⁶⁶

До октобра 1952. прикупљено је преко четири милиона динара. Иако је акција наводно била добровољна, истицано је да су поједини колективи заправо премашили „обавезу”. Војна фабрика „Слобода” дала је пола милиона динара. По мишљењу Партије сељаци нису уплатили колико се очекивало, јер су после почетне акције локални активисти занемарили обавезу прикупљања новца. Сељаци су били неповерљиви, јер је новац прикупљан и 1946, а споменик ни после шест година није био готов. Јавно показивање идејне скице изгледа споменика најављивано је за децембр 1952. године, као својеврстан доказ озбиљности започете акције.⁶⁷

Вишегодишње кашњење („отежање”) у релацијама пројекта изазивало је сумњичавост у јавности. Власт је званично објашњавала како су планови близу реализације и да је академски вајар Градимир Алексић пристао да изради споменик, али не пре краја 1954. године, што је додатно продужило уређење градског трга. За цео пројекат до средине 1953. прикупљено је 7 милиона динара. СУБНОР је дао три, град Чачак три и по, а околна села само пола милиона динара. Груби прорачуни говорили су да је потребно 10,5 милиона динара да би се завршила цела конструкција са спомеником, па је препоручивано да села дају више пара.⁶⁸

Чачак заправо није имао довољно средстава за уређење града. Пошто је 1952. укинут централизам у управљању државом, општине су добиле могућност да саме одлучују о планирању изградње. Међутим, за такве акције и даље није било довољно новца, па се очекивала помоћ грађана, првенствено фабрика, од чијих се радника захтевало да новац од профита предузећа не деле на плате, већ да издвајају у фонд за изградњу насеља у коме живе.⁶⁹

Пропагандни текстови истицали су успехе у уређењу града. Централни трг имао је истакнуто место у таквим натписима, јер тамо „где је некада била турска калдрма изграђен је модеран сквер”.⁷⁰

⁶⁴ Аноним, „Прилози за споменик палим борцима у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 306, Чачак, 25. март 1952, 2.

⁶⁵ Аноним, „Прилози за споменик палим борцима у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 307, Чачак, 1. април 1952, 3; Аноним, „Прилози за споменик палим борцима у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 309, Чачак, 15. април 1952, 2; Аноним, „Прилози за споменик палим борцима у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 308, Чачак, 8. април 1952, 2.

⁶⁶ Аноним, „Осврт на прикупљање прилога за споменик у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 311, Чачак, 13. мај 1952, 3

⁶⁷ Аноним, „Треба наставити акцију прикупљања прилога за споменик палим борцима у Чачку”, *Чачански глас*, бр.

381, Чачак, 7. октобар 1952, 2; Аноним, „Резултати прикупљања прилога за споменик палим борцима у Чачку, по колективима и основним организацијама НФ-а”, *Чачански глас*, бр. 333, Чачак, 21. октобар 1952, 4.

⁶⁸ М. Ђ., „Шта је са спомеником палим борцима у Чачку?”, *Чачански глас*, бр. 365, Чачак, 23. јун 1953, 2.

⁶⁹ М. К., „Седница Народног одбора Градске општине у Чачку. Комуналној изградњи нужна је помоћ радних колектива”, *Чачански глас*, бр. 351, Чачак, 10. март 1953, 2.

⁷⁰ Аноним, „Народни одбор у Чачку постигао је велике успехе на унапређењу града”, *Чачански глас*, бр. 333, Чачак, 21. октобар 1952, 1.

Ипак, није било пуно модерности у изгледу и функционисању града, јер централни трг на коме је постављена крипта са скоро 300 тела изгнулих партизана ноћу није био осветљен, па је цео простор изгледао сабласно.⁷¹ Додатни проблем био је недостатак канализације, тако да је центар града после јачих киша често био поплављен.⁷²

Подизање споменика и рушење чаршије 1953-1955.

Регулациони план Чачка из 1947. године није званично усвојен јер је предвиђао масовна рушења старе урбанистичке структуре вароши, стварање широких зелених површина, просецање нових саобраћајница и подизање скупих зграда. Локална власт није имала новца за тако велику и „луксузну“ инвестицију која је подразумевала и вишегодишњу изградњу. Посебан проблем била је несташица радне снаге и грађевинског материјала. Ипак, сви су били свесни како је град „жив организам“ и да ће се развијати са планом или без њега. Нови Регулациони план Чачка урађен је у пролеће 1953. године, а затим је јавности дат на увид.⁷³

Чачани нису били задовољни предложеним урбанистичким решењима, а највише су протествовали због ограничења могућности за подизање приватних кућа. Локална власт је таква негодовања

одбацивала као „ситносопственичка“ размишљања у потпуној супротности са „модерним“ планирањем живота у граду који подразумева подизање вишеспратница.⁷⁴

Незадовољство понуђеним планом било је сасвим оправдано. Пројектанти заправо нису ни посетили Чачак, па су се у плану нашла и таква решења као што је градња солитера на месту где се налази црква, као и стварање зелене површине на простору где је зграда Гимназије. После протеста Чачана пројектанти су оваква решења објашњавали као „случајне грешке“ и изразили жељу да сачувају што више објеката по којима се препознаје Чачак. Међутим, изнели су и једну веома циничну констатацију. Најављивали су сигурно рушење и оних објеката који Регулационим планом нису одмах предвиђени за уклањање, јер ће такве зграде сигурно да се урушавају и пропадају, затим ће убрзо постати ругло града које ће сви настојати да уклоне. Могућност заштите, реконструкције и конзервације архитектонског наслеђа Чачка уопште није разматрана, као ни планови Чачана да уреду центар града. Жеља локалних власти да на главни трг поставе Дом културе и позориште одбачена је и није уврштена план града. За подизање Дома културе предвиђен је празан простор код Института за воћарство.⁷⁵

Споменик палим борцима на централном тргу требало је да остане доминантна конструкција у средишту града, са отвореним видиком (небеским сводом) према северозападу. Изградња Дома културе на том простору умањила би монументалност споменика, што није смело да

⁷¹ Аноним, „Одлука Савета за комуналне послове о улепшавању града“, *Чачански глас*, бр. 326, Чачак, 2. септембар 1952, 3.

⁷² Б. Р., „Разговори о комуналним питањима“, *Чачански глас*, бр. 2, Чачак, 12. јануар 1955, 2; П. Павловић, „Тамо – амо по Чачку. У ово кишно доба“, *Чачански глас*, бр. 29, Чачак, 3. август 1955, 2; Милан Ђоковић, „Ипак нису ситнице. Узгредна запажања“, *Чачански глас*, бр. 50, Чачак, 19. децембар 1956, 6.

⁷³ Аноним, „Регулациони план Чачка на дискусији“, *Чачански глас*, бр. 359, Чачак, 12. мај 1953, 1.

⁷⁴ М. „Једностране примедбе на регулациони план“, *Чачански глас*, бр. 361, Чачак, 26. мај 1953, 4.

⁷⁵ Аноним, „Усвојен пројекат генералног плана Чачка“, *Чачански глас*, бр. 366, Чачак, 30. јун 1953, 3.

се дозволи. Регулациони план предвиђао је и уклањање зграде Гимназије, са чиме се после негодовања јавности ни општинско руководство Чачка није сложило. Локални руководиоци сугерисали су архитектама, стидљиво и ненаметљиво, да Чачак „некако” сачува свој историјски колорит.⁷⁶

Према усвојеним плановима „старе” зграде у Чачку свакако је требало срушити. Међутим, изостало је правовремено пројектовање нових објеката. Према плану из 1954. године један део хотела „Београд” требало је да се преуреди у позоришну сцену, а у другом да се смести библиотека. Ниједан од ова два пројекта није реализован.⁷⁷ Недостатак простора за смештај установа културе, укључујући и подизање Дома културе, код Чачана је наилазио на негодовања јер се у граду стварао снажан осећај учмалости.⁷⁸

Томе је доприносио и урбанистички хаос, јер је центар града током 1953. и 1954. године постао велико градилиште, али без јасних назнака циљева и завршетка градње. Детаљан план уређења централног трга, осим потребе рушења „старог” и обавезног подизања „новог”, није ни постојао. Грађани су сматрали да је главни недостатак грађевинских радова слаба организација посла.⁷⁹ Мењање облика центра града била је најјача импресија становника Чачка, али и велика фрустрација због немара грађевинара који су

1954. морали да из центра уклоне први асфалт постављен претходног лета.⁸⁰

После доношења Регулационог плана 1953. почело је систематско рушење центра града. Архитекта Јозеф Кортус, аутор плана, изнео је ниподаштавајућу оцену урбанистичко-архитектонске слике Чачка из периода пре Другог светског рата, што је директно указивало на потребу уклањања старе чаршије: „У центру, намењеном претежно за трговину, готово искључиво изградња у низу, приземна и једносратна, са пуно ситних претензија малограђанског сталежа, кубета, ’стилских фасада.” Предвиђена је етапна реконструкција центра, изградња вишеспратница, а све у намери да град добије „посебан социјалистички лик”. Централни градски трг (некадашња пијача) требало је да се трансформише у велики манифестациони простор „уоквирен друштвеним и административним зградама”. За потребе проширења трга планирано је рушење објеката који су га окруживали, иако је оцењено да су многи у добром стању.⁸¹

Већ у лето 1953. године кренуло се са уклањањем блока „дотрајалих” зграда на источној страни трга, како би се обезбедио простор за изградњу управне зграде војног Грађевинског предузећа „Ратко Митровић” из Чачка.⁸² Тако је тек осам година после завршетка рата покренута акција обликовања трга, почетак постављања водовода и канализације, као и

⁷⁶ МИАЧ, Општина Чачак (1944-1990), К- 15, без броја, л. 1, 2, 3, Записник са IX седнице Савета за комуналне послове Градске општине у Чачку (5. јун 1954).

⁷⁷ Аноним, „Шта ће се ове године градити у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 4, Чачак, 27. јануар 1954, 3.

⁷⁸ Д-р. Т. М., „Дом културе – прека потреба Чачка”, *Чачански глас*, бр. 356, Чачак, 14. април 1953, 4.

⁷⁹ Андрија Савићевић, „Да ли се комунални послови у Чачку изводе плански?”, *Чачански глас*, бр. 22, Чачак, 15. јун 1954, 1-2.

⁸⁰ Милутин Д. Ивковић, „Читаоци пишу. Трбало би да буде боље”, *Чачански глас*, бр. 26, Чачак, 13. јул 1954, 4.

⁸¹ Јозеф Кортус, „Чачак”, у: *Градови и насеља у Србији : развој, урбанистички планови и изградња : 1946-1951*, ур. Михајло Митровић (Београд: Урбанистички завод НРС, 1953), 55-64.

⁸² Аноним, [фотографије рушења зграда у центру Чачка] *Чачански глас*, бр. 369, Чачак, 20. јул 1953, 3.

нешто брже и масовније подизање стано-ва и уређења улица.⁸³

Управна зграда Грађевинског предузећа „Ратко Митровић“ завршена је 1955. године у соцреалистичком архитектонском стилу. Овај објект надograђен је 1973. године и данас представља један од визуелних репера централног трга у Чачку.⁸⁴ Подизање нових зграда није значило само уништавање градитељског наслеђе из периода пре 1945. године, већ и уклањање античких, рановизантијских, средњовековних и османских архитектонских трагова из центра Чачка. Тако је приликом градње темеља за зграду предузећа „Ратко Митровић“ уништено пуно зидова, керамике, споменика и људских костију из ранијих епоха.⁸⁵ Ужи центар Чачка представља велико археолошко налазиште, које се због изградње нових зграда непрекидно разара. Вредна материјална баштина из епоха пре XIX века углавном је уништена, тако да никада није постала саставни део идентитета града.⁸⁶ Централну позицију на великом манифестационом тргу после 1945. имала је спомен-костурница. Нове зграде

морале су да се прилагоде овој конструкцији, а старе да се сруше.

Вајар Градимир Алексић, чије су идеје за подизање споменика победиле на конкурс, понудио је Чачку две могућности израде обележја изнад костурнице. У обе варијанте на подијуму су две нагелулежје мушке фигуре наглашене мускулатуре („заробљени” и „рањени” партизан) са болним грчевима који им изобличују лице. У првој варијанти на стубу постављеном између лежећих мушких тела била је женска фигура, са чијом израдом се Чачани нису сложили. У обе варијанте испред стуба се налазила стојећа фигура партизана одевеног у униформу.⁸⁷ Овај део споменика никада није урађен.

Читава конструкција била је типичан соцреалистички споменик који је у потпуности осликавао вредности епохе у којој је настао. Укупном утиску требало је да допринесе и епитаф за чије је састављање расписан конкурс. Планирано је да се гесло позлатом упише на мермер. На конкурс је учествовало 700 особа. Приспели радови били су лоши. Прву награду (20.000 динара) добио је епитаф: „Ви нисте мртви и ми чујемо ваш глас/ Неугасива светиљка, ваш дух у дому нам гори/ Ваше очи прате наш полет што у будућности стреми/ Ваш језик у кликтању и у ћутању нашем збори.” Друга награда износила је 15.000, а трећа 8.000 динара. Комисија није инсистирала да се гесло упише на споменик, сматрајући да рад није довољно добар.⁸⁸

Цела акција око смештаја костурнице и подизања соцреалистичког споме-

⁸³ Аноним, „Колектив 'Слободе' дао десет милиона динара за комуналну изградњу”, *Чачански глас*, бр. 372, Чачак, 11. август 1953, 2; Аноним, „Уређују се улице у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 378, Чачак, 8. септембар 1953, 2.

⁸⁴ Нада Суботић, „Чачак”, у: *20 година грађевинској предузећа „Ратко Митровић”*, ур. Никола Вукојевац (Београд: Грађевинско предузеће „Ратко Митровић”, [1968]), 37-39; Зденка Радовановић, *Чачак, слика града 2000-2005* (Чачак, Народни музеј Чачак, 2009), 81-85.

⁸⁵ Борисав Васић, „У Чачку пронађени остаци из турског доба”, *Чачански глас*, бр. 4, Чачак, 27. јануар 1954, 4.

⁸⁶ Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2008), 11-38; Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римске шерме у Чачку* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2012), 7-26; Милош Тимотијевић, „Шест деценија рада Народног музеја у Чачку (1952-2012)”, у: *Споменица Народног музеја у Чачку : 1952-2012*, ур. Делфина Рајић (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013), 31; Катарина Дмитровић, „Одељење за археологију”, у: *Споменица Народног музеја у Чачку : 1952-2012*, ур. Делфина Рајић (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013), 118-119.

⁸⁷ Аноним, „Изглед будућег споменика у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 1, Чачак, 1. јануар 1954, 5.

⁸⁸ Аноним, „Резултати конкурса за гесло на споменику палим борцима у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 37, Чачак, 28. септембар 1955, 4.

ника у центру Чачка већ је била анахрона. У суседном Горњем Милановцу планирано је да костурницу за изгинуле партизане граде ван насеља по угледу на Гробље ослободилаца Београда, а да се испод споменика пројектованог за средиште вароши сахране само народни хероји.⁸⁹ Тај споменик имао је модернистичка обележја и није се везивао за соцреалистичко наслеђе, нити су испод њега сахрањени народни хероји. Слично је било и у Ваљевоу где су на брду Крушик изван града уредили гробље за 264 погинула партизана, месту на коме су и стрељани.⁹⁰

У Чачку 1953. и 1954. године није било таквих идеја. Оне ће се појавити тек неколико година касније. За то време настављено је рушење центра града. У лето 1954. године отпочело је уклањање читавог блока зграда на западном делу трга, на коме се налазила архитектонски вредна и препознатљива часовничарска радња „Беловић”. На том месту је Грађевинско предузеће „Хидроградња” из Чачка подизало класичан соцреалистички пословно-стамбени објекат уз помоћ инвестиција локалне власти. Општина је дозволила рушење „дотрајалих зграда” које наводно „ничему” нису служиле и које су биле „ругло” вароши. Наглашавано је да управно-пословне зграде према Регулационом плану треба да буду у средишту вароши.⁹¹

Читава акција рушења објашњавана је као део пројекта улепшавања града:

⁸⁹ М. Ђ., „Пред прославу 7 јула – дана устанка у Србији. Припреме за подизање споменика палим борцима у Горњем Милановцу”, *Чачански глас*, бр. 366, Чачак, 30. јун 1953, 1; Д. Маринковић, „Споменик палим борцима подићи ће се у Милановцу”, *Чачански глас*, бр. 27, Чачак, 20. јул 1955, 1.

⁹⁰ Аноним, „У Ваљевоу се уређује гробље где су сахрањени стрељани борци из нашег краја”, *Чачански глас*, бр. 44, Чачак, 7. новембар 1956, 2.

⁹¹ МИАЧ, Општина Чачак (1944-1990), К-15, без броја, л. 1, 2, Записник са VI седнице Савета за комуналне послове Народног одбора Градске општине у Чачку (18. мај 1954).

„Нестало је много старих учерица прекривених ћерамидом, нестало је старе калдрме на улицама и много чега што је служило као доказ сваком странцу да се то старо доста дуго задржало. Наместо тога, сада видимо како ничу нове двоспратне и троспратне зграде, ставља се коцка на улицама и прелива асфалтом, уређују плочници са дрворедима, убрзано се у једној по једној улици завршавају радови на канализацији – град мења изглед.”⁹²

Радови на изградњи ове типично соцреалистичке зграде нису брзо одмицали током 1955. године. Положај објекта добро је одмерен, тако да је са зградом предузећа „Ратко Митровић” правио „достојан оквир” око костурнице и будућег споменика, како је то истицала локална штампа.⁹³ Зграда „Хидроградње” (или „Фрушка гора” по називу продавнице обуће у приземљу) и данас доминира централним тргом у Чачку, иако је изгубила некадашњу улогу архитектонског оквира и позадине за осликавање контура соцреалистичког споменика подигнутог над костурницом.

Костурница и велики манифестациони трг око ње захтевали су широки простор, тако да је крајем 1955. године почело и рушење зграде кафане „Париз”, да би се на том месту подигла нова троспратна зграда у соцреалистичком духу.⁹⁴ Током 1955. године окончано је рушење старих објеката који су се налазили до новоподигнуте зграде Општине. На том месту

⁹² Ђ., „Руше се старе зграде а подижу нове”, *Чачански глас*, бр. 19, Чачак, 25. мај 1954, 2.

⁹³ Аноним, „Све лепши град”, *Чачански глас*, бр. 6, Чачак, 2. фебруар 1955, 1; Аноним, „Ускоро још једна зграда”, *Чачански глас*, бр. 13, Чачак, 30. март 1955, 1.

⁹⁴ Аноним, „Центар Чачка се без застоја модернизује”, *Чачански глас*, бр. 28, Чачак, 27. јул 1955, 4; Аноним, „Слобода” ће градити нове станове”, *Чачански глас*, бр. 46, Чачак, 15. децембар 1954, 4.

је почетком 1956. завршена изградња зграде Народног одбора среза Чачак са двораном предвиђеном за 220 седишта, пословних просторија предузећа „Житопромет“ и кафане „Таково“. Овај објекат је доживљаван као „палата“ од „мермера и стакла“, „освежење“ у архитектури Чачка.⁹⁵ Током 1955. почело је и рушење старих и подизање нових зграда у Кужељевој улици, са обе стране саобраћајнице.⁹⁶

На тај начин је централни трг у Чачку, заједно са прилазним саобраћајницама, почео да добија основне обресе, потпуно обликоване у духу соцреализма. Свечано откривање споменика на костурници одржано је 29. новембра 1955. године („Дан Републике“). Локална организација Савеза комуниста у Чачку планирала је да на трг доведе 30.000 људи. Припремљен је детаљан план церемоније.⁹⁷ Ипак, власт се прибојавала реакција народа. Проблем је била бојазан да ће људи можда приликом свечаног откривања споменика на традиционалан начин доживети читав скуп (као долазак на право гробље). Власт је изричито наглашавала да се неће дозволити религиозни обреди, као што је паљење свећа или било шта слично, „сада ни убудуће“.⁹⁸

Људи су имали потребу да испоље емоције због насилног нестанка чланова њихових породица. Уобичајени начин да

се то уради били су плач, кукњава, паљење свећа, доношење прилога на гробље, а у складу са погребним обичајима српског народа. Тако су се људи понашали и испред споменика и гробаља које је уредила нова власт широм Србије, па и у Београду.⁹⁹ Страх да ће стара религиозност угрозити „нову“ била је оправдана. Власт у Чачку могла је да спречи јавно испољавање старих обичаја на једном или више масовних скупова, али не и у континуитету, на задушницама, па и сваког дана. Народ је долазио код костурнице у центру града, палио свеће, кукао, доносио прилоге, као и на сваком гробљу.¹⁰⁰

Приликом свечаног откривања споменика 29. новембра 1955. године није било тако. Испред споменика били су родбина погинулих и високи партијски руководиоци: Петар Стамболић, Милка Минић, Милош Минић, Драгослав Мутаповић, Радован Грковић, Ратко Софијанић, Рајко Танасковић, Раденко Мандић и Димитрије Писковић Трнавац. Споменик је открио Петар Стамболић који је у свом говору највише пажње посветио проблему великих инвестиција у одбрани земље, а затим и њеној „скупој“ и „спорој“ изградњи јер није било механизације, искуства и стручњака.¹⁰¹

Најмање је причао о палим борцима, њиховим костима, спомен-костурници, заветима мртвима. Спољнополитичка

⁹⁵ Аноним, [фотографија радова на подизању зграде Среза Чачак], *Чачански глас*, бр. 38, Чачак, 5. октобар 1955, 1; Аноним, „Завршена једна од најлепших зграда Чачка“, *Чачански глас*, бр. 7, Чачак, 15. фебруар 1956, 1.

⁹⁶ Аноним, „До краја ове године Чачак ће добити 138 нових станова“, *Чачански глас*, бр. 22, Чачак, 8. јун 1955, 1; Аноним, [фотографија градилишта на почетку Кужељеве улице], *Чачански глас*, бр. 28, Чачак, 27. јул 1955, 1.

⁹⁷ МИАЧ, Срески комитет Савеза комуниста – Чачак (1955-1962), К-3, без броја, л. 1, 2, Записник са састанка Секретаријата Среског комитета СКС (7. XI 1955).

⁹⁸ МИАЧ, Срески одбор СУБНОР-а, Чачак (1955-1962), К-2, бр. 81, л. 1, 2, Писмо Среског одбора СУБНОР-а у Чачку, Општинском одбору СУБНОР-а у Чачку (16. XI 1955).

⁹⁹ Горан Милорадовић, *Лейптајн изнад иззора : совјетски културни утицаји у Југославији : 1945-1955*, 232.

¹⁰⁰ М. Ђ., „Шта се догађа са спомеником палим борцима. Боље икад него никад“, *Чачански глас*, бр. 48, Чачак, 13. децембар 1963, 5; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затимњена прошлост : историја равнојораца чачанског краја. књ. 3. Лионија и слом : рајне 1944. и 1945. године* (Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2004), 286.

¹⁰¹ Аноним, „Свечаност у Чачку. Са осећањем захвалности и поштовања за њихово дело и херојску борбу ми се данас сећамо наших палих другова“, *Чачански глас*, бр. 46, Чачак, 7. децембар 1955, 1-3.

оријентација Југославије, економски проблеми и планови развоја имали су централно место у његовом обраћању присутним Чачанима. Али, то није било чудно. Социјалистичка Југославија никада се није одрекла неговања традиција партизанског покрета у чему су истакнуту улогу имали чланови СУБНОР-а („активисти сећања“), али је у исто време почела да свој легитимет црпи и из резултата изградње и модернизације земље. Већ средином педесетих јавља се тенденција сапотврђивања елите власти комунистичке партије на високо-естетизованим местима, као што су галерије модерне уметности, и други простори за нове друштвене ритуале, али без претходне историје и успомене на нека друга времена.¹⁰²

Чачак је 1955. године био далеко од таквих тенденција. Међутим, управо те године општина је одлучила да „Трг палих бораца“ промени име у „Трг устанка“.¹⁰³ Тако су на директан начин измењени перцепција читавог простора, његова симболика, семантичка садржина и упућивање на култ жртви, страдања, костију, смрти, као и саме костурнице са монументалним спомеником на њеном постољу. Тиме је на менталном нивоу припремано уклањање читаве конструкције и тражење новог обличја, функције и симболике централног трга у Чачку. До одлуке о уклањању спомен-костурнице и преобликовању трга није прошло дуго времена.¹⁰⁴

„Осама на тргу“

Момчило Настасијевић, један од најзначајнијих српских песника XX века, управо је у Чачку почео да пише своје првенце. Из почетног књижевног фонда створио је оригинални поетски стил, изникао из атмосфере родног Горњег Милановца и Чачка у коме је завршио шест разреда Гимназије. Једна од његових суштинских песама свакако је и „Осама на тргу“ у којој контрастира снагу живота („Плач и смех врве у врви“) и извесност људске пролазности („Са рујних лица штијем лобање коб“), потребу издизања изнад ритуала свакодневних навика и жељу да се „окамени“, јер неко треба да упозори људе и донесе свест о неумитном протицању времена („По мојој сенци да мере смираје и свитања на тргу“), али и потребу трагања за Богом.¹⁰⁵

Изградња спомен-костурнице на централном тргу у Чачку материјализовала је део песничке поруке Момчила Настасијевића, али у потпуно другачијем доживљају смрти, различитом од хришћанског веровања. Нова власт је свој легитимитет заснивала на ослободилачкој и антифашистичкој борби и сталном подсећању на поднете жртве. Тела настрадалих поштована су управо зато што им није признавана никаква духовна реалност, као што то показују теоријске поставке Бориса Гројса настале на примеру Совјетског Савеза. Кости погинулих приказиване су као знак коначног напуштања овог света, сведочанство да је њихово оваплоћење без остатка напуштено, те су стога њихов дух и дело у потпуности слободни за даља оваплоћавања у преживелим саборцима и руководиоцима Партије. Кости погинилих су доказ њихове неповратне и коначне смрти, сведочанство да неће васкрснути и да никакво позивање на њих, ни

¹⁰² Макс Бергхолц, *н. г.*, 61-82; Miloš S. Perović, *н. д.*, 191-192.

¹⁰³ Милош Тимотијевић, „Борба традиција : називи улица у Чачку 1893-2005“, *Зборник радова Народної музеја XXXV*, 75-106.

¹⁰⁴ Милош Тимотијевић, „Политика, уметност и стварање традиција : подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године“, 121-123.

¹⁰⁵ Светомир Настасијевић, *н. г.*, 171-174; Владимир Димитријевић, *Осама на тргу : олеги из наше књижевности* (Горњи Милановац: Лио, 2009), 18-25.

у ком смислу, више није могуће, осим преко политичких наследника и њихових вербалних иступа на комеморативним свечаностима. Карактеристичан је говор народног хероја Драгослава Мутаповића из 1956. године, одржан на подијуму костурнице испред споменика приликом преноса костију изгинулих припадника Друге пролетерске бригаде: „[...] ваша проливена крв разгорела се у нове огњене пламенове борбе и јуриша, ваше кости постајале су утврђења за јурише ваших другова [...] Ви не можете да питате, не можете да видите ни да осетите. Непријатељски куршуми заледиле су вам речи, исцедили крв из срца ваших. Иако не питате ми смо дужни да вам поднесемо рапорт о ономе што смо учинили.” Неприкосновеност нове власти није довољена у питање ни у трансцендентном свету, у коме нико није могао да је ограничи, никакво Васкрсење, нити било какав Страшни суд. Убеђење да су постављени темељи нове вечне империје изван граница људске историје било је потпуно.¹⁰⁶

Живот је ипак имао свој ток. Материјализација идеолошко-политичких детерминанти везани са изградњом спомен-костурнице на централном тргу у Чачку и архитектонско-урбанистичко обликовање овог простора била је неуспешна. Радови су споро одмицали, трошкови су се повећавали, јавност је постајала сумњичава, многи су избегавали да дају „добровољне” прилоге за изградњу споменика. Поштовање мртвих испољавало се на традиционалан „религијски” начин. Трг је и даље био

саобраћајно чвориште, место сусрета људи, простор за комуникацију, испољаване радости или туге. Намера власти да се трг „активира” само њеном вољом није успела.

Трајна последица подизања костурнице било је систематско и упорно рушење архитектонског наслеђа Чачак из грађанске епохе. „Старо” је морало да се замени „новим”, достојним оквиром за спомен-костурницу у центру града. Соцреалистички споменик окружен је соцреалистичком архитектуром на тргу за кога је предвиђано још веће проширење, неопходно за организовање великих политичких манифестација. Недостатак новца условио је да радови на преуређењу трга почну тек 1953, да би до краја 1955. године овај простор добио основне обресе по коме га и данас у највећој мери препознајемо. Рушења су настављена и у следећим деценијама, потпуно одређена почетном интервенцијом – постављањем спомен-костурнице у центар града која је ненајављено и изненада уклоњена већ 1961. године.

Упорност у реализацији овог пројекта (од кога се убрзо одустало) била је у потпуној супротности са новим праксама легитимизације социјалистичке Југославије после раскида са Стаљином и отварањем према Западу, што се на нивоу промена у култури може пратити од 1950. године. Анахроност и заосталост локалне елите власти Чачка и њених покровитеља из Београда била је скоро потпуна.

¹⁰⁶ Аноним, „Огромна маса народа на погребу у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 47, Чачак, 21. новембар 1956, 1, 3; Борис Гројс, *Стил Стаљин*, 98-100, 108.

Извори:

Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), фонд: Градски Народни фронт Чачак (1945-1946)

МИАЧ, фонд: Општина Чачак (1944-1990)

МИАЧ, фонд: Срески комитет Савеза комуниста-Чачак (1955-1962)

МИАЧ, фонд: Срески одбор СУБНОР-а, Чачак (1955-1962).

Слободни џлас, (1945-1950)

Чачански џлас, (1950-1956)

Литература:

1. Antonic, Slobodan, *Zarobljena zemlja : Srbija za vlade Slobodana Miloševića* (Beograd: Otkrovenje, 2002)
2. Argan, Giulio Carlo, *Arhitektura i kultura* (Split: Logos, 1989)
3. Asman, Alaida, *Rad na nacionalnom pamćenju : kratka istorija nemačke ideje obrazovanja* (Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja štampa, Knjižara Krug, 2002)
4. Basan, Mišel - Kofman, Vensan - Žoa, Domink, „Deset teza za sociološku teoriju urbane dinamike”, u: *Urbana sociologija*, ur. Mina Petrović, Sreten Vujović (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 229-238.
5. Benevolo, Leonardo, *Grad u istoriji Evrope* (Beograd: Clío, 2004)
6. Bergholc, Maks, „Među rodoljubima, kupusom svinjama i varvarima : spomenici i grobovi NOR 1947-1965. godine”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1/3 (2007), 61-82.
7. Birešev, Ana, „Pierre Bourdieu – nekoliko elemenata (teorije) političkog polja”, *Filozofija i društvo*, 3 (2008), 9-36.
8. Благојевић, Љиљана, *Нови Београд : осигурени модернизам* (Београд : Завод за уџбенике : Архитектонски факултет Универзитета : Завод за заштиту споменика, 2007)
9. Бобић, Милош, „Будућност урбане утопије”, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 92-93 (1992), 23-49.
10. Бобић, Милош, „Време као фактор уравнотежења градске просторне структуре”, *Зборник*

Мајнице српске за друштвене науке 84 (1988), 55-77.

11. Бобић, Милош, „Центар - жариште разградње идентитета”, у: *Културни животи у градовима Србије (књига друџа) : тирајом акције Радио-Београда и „Илустроване јолићке” „Културни корак '90”*, ур. Светомир Маџаревић (Крагујевац : Скупштина општине ; Београд : Радио-Београд, Други програм : Илустрована Политика : Пословна заједница радиодифузних организација Србије, 1991), 37-38.
12. Боровњак, Ђурђија, *Архијектура и урбанизам Горње Милановца (1853-1941) са освртном на традицијско Чачка, Краљева и Крагујевца* (Чачак: Народни музеј Чачак; Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2007)
13. Борозан, Игор, *Рејезенцијативна култура и јолићка јројатанда : сјоменик кнезу Милошу у Нејојину* (Београд: Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, 2006)
14. Webb, Michael, *The city square*, (London: Thames and Hudson, 1990)
15. Вильковский, Михаил, *Социология архитектуры* (Москва: Фонд „Русский авангард”, 2010)
16. Вишневский, Анатолий Григорьевич, *Серп и рубль : конзервативная модернизация в СССР* (Москва: Объединенное Гуманитарное Издательство, 1998)
17. Vujović, Sreten - Petrović, Mina, „О класичној и новој урбаној социологији”, u: *Urbana sociologija*, ur. Mina Petrović, Sreten Vujović (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 13-65.
18. Vujović, Sreten, *Grad i društvo : marksistička misao o gradu* (Beograd : Истраживачко-издавачки центар SSO Србије, 1982)
19. Vujović, Sreten, *Ljudi i gradovi* (Budva: Mediteran ; Beograd : Filozofski fakultet, 1990)
20. Вукосављевић, Теодосије, „Споменици - спомен-обележја ослободилачких ратова у Чачку и трнавским селима до 1918. године”, *Зборник радова Народној музеја, XXI* (1991), 301-322.
21. *Генерални урбанистички џлан Чачка до 2000. јодине : за инјерну ујојреду*, ур. Бошко Луковић (Чачак: Урбанпројект : Скупштина општине, 1978)
22. Glavački, Milutin, „Grad, građani i stručnjaci”, u: *Sinteza o tumačenju humanog prostora i samoupravnog grada. III knjiga o sintezi* (Vrnjačka Banja : Zamak kulture, 1981), 50-54.

23. *Grad i trg : fragmenti iz knjige Paul Zucker Town and Square. Otvoreni prostor grada - istraživanje, planiranje, oblikovanje, opremanje i korišćenje. Komunikacije 1982/1* (Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, 1982)
24. Гројс, Борис, „Земаљска оваплоћења Демијурга“, *Лейтмотив Мајнице српске*, год. 185, књ. 483, св. 1/2 (јан.-феб. 2009), 145-161.
25. Гројс, Борис, *Стил Стилџин* (Београд: Службени гласник, 2009)
26. Gudmen, Nelson, „Значење грађевина“, у: *Теорија архитектуре и урбанизма*, пр. Петар Војанић, Владан Ђокић (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2009), 144-154.
27. Давидовић, Горан - Тимотијевић, Милош, *Запамћена историја: историја равнограца чачанског краја. књ. 3, Ајонија и слом : рајне 1944. и 1945. године* (Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2004)
28. Derida, Žak, „Pokolenja jednog grada: sećanje, predskazanje, odgovornosti“, *Misliti grad*, пр. Петар Војанић и Владан Ђокић (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2011), 92-100.
29. Димитријевић, Владимир, *Осама на њиру: олеги из наше књижевности* (Торњи Милановац: Лио, 2009)
30. Дмитровић, Катарина, „Одељење за археологију“, у: *Споменица Народног музеја у Чачку : 1952-2012*, ур. Делфина Рајић (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013), 113-128.
31. Doksiadis, Konstantinos, *Čovek i grad* (Beograd: Nolit, 1982)
32. Ђокић, Владан, *Urban Typology : city square in Serbia. Urbana tipologija : gradski trg u Srbiji* (Beograd : Arhitektonski fakultet, 2009)
33. Ђокић, Владан, *Urbana morfologija : grad i gradski trg* (Beograd : Arhitektonski fakultet, 2004)
34. Турђевић, Марина - Кадијевић, Александар, „Симетрија у новијој српској архитектури“, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 27-28 (1991-1992), 1-14.
35. Еко, Umberto, „Funkcija i znak : semiotika arhitekture“, у: *Теорија архитектуре и урбанизма*, пр. Петар Војанић, Владан Ђокић (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2009), 155-173.
36. Elijade, Mirča, *Sveto i profano* (Vrnjačka Banja: Zamak kulture, 1980)
37. Елијаде, Мирча, *Слике и симболи : олеги о мајинско-религијској симболици* (Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999)
38. Enyedi, György, „Urbanizacion under Socialism“, in: *Sity after socialism : urban and regional change and confict in post-socialist societies*, edited by Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Syelenyi (Oxford: Wiley-Blackwell, 1996), 100-118.
39. Епштајн, Михаил, *Вера и лик : религиозно несвесно у руској култури XX века* (Нови Сад: Матица српска, 1998)
40. Zimel, Georg, „Veliki gradovi i duhovni život“, у: *Sociologija grada : sociološka hrestomatija*, пр. Streten Vujović (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988), 103-114.
41. Јанев, Душанка, „Економска структура градова у СР Србији“, *Сингуле и саопштења*, 5 (Београд, 1969)
42. Јеремић, Гордана - Гојгић, Александра, *Римске терме у Чачку* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2012)
43. Јовановић, Миомир, „Urbanistički koncepti razvoja gradova : komparativna analiza“, *Industrija*, br. 3 (2004), 37-71.
44. Јовановић, Мирослав, „Сталинизм“, *Историјски гласник*, 1-2 (1993), 103-119.
45. Јовановић, Мирослав, „У лавиринту традиција: од 'Св. Саве' до 'Митраљете' и 'Бићка'“, *Годишњак за друштвено историју*, IV-1 (1997), 97-111.
46. Кадијевић, Александар, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, *Наслеђе*, IX (2008), 75-88.
47. Кадијевић, Александар, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе*, VIII (2007), 225-238.
48. Кадијевић, Александар, *Естетика архитектуре академизма (XIX- XX век)* (Београд : Грађевинска књига, 2005)
49. Кадијевић, Александар, „Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века“, *Историјски часопис*, XLV-XLVI (1998-1999), 255-277.
50. Кадијевић, Александар, *Један век изражења националне стила у српској архитектури (средина*

- на XIX – средина XX века) (Београд: Грађевинска књига, 1997)
51. Кортус, Јозеф, „Чачак”, у: *Градови и насеља у Србији : развој, урбанистички планови и изградња : 1946-1951*, ур. Михајло Митровић (Београд: Урбанистички завод НРС, 1953), 55-64.
 52. Kostić, Svetko, *Grad i vreme : osnovi sociologije grada* (Beograd: „Vuk Karadžić”, 1982)
 53. Lazarević, Nada, *Grad između empirije i utopije* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1988)
 54. Lazić, Mladen, *Sistem i slom : raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva* (Beograd: „Filip Višnjić”, 1994)
 55. Levi, Bertrand, „Gradski trg u Evropi kao idealno mesto”, у: *Mesta Evrope : mitovi i granice*, ур. Stela Gervas, Franosa Rose (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010), 89-115.
 56. Lévy, Bertrand, „Gradski trg kao mesto istorije, sećanja i identiteta. Urban Square as the Place of History, Memory, Identity”, у: *Sećanje grada. Memory of the City*, ур. Dušica Dražić, Slavica Radišić, Marijana Simu (Beograd: Kulturklammer - Centar za kulturne interakcije, 2012), 156-173.
 57. Lefevr, Anri, „Grad i urbano”, у: *Urbana sociologija*, ур. Mina Petrović, Sreten Vujović (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 165-170.
 58. Lefevr, Anri, *Urbana revolucija* (Beograd: Nolit, 1974)
 59. Linz, Juan J. - Stepan, Alfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1996)
 60. Linč, Kevin, *Slika jednog grada* (Beograd: Građevinska knjiga, 1974)
 61. Максимовић, Бранко, „Идејни развој српског урбанизма : период реконструкције градова до 1914. године”, *Сјоменик САНУ СХХI*, Одељење друштвених наука, нова серија, 23 (1978)
 62. Mamford, Luis, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi* (Zemun : Book ; Novi Beograd : Marso, 2001)
 63. Mumford, Lewis, *Povijest utopija*, (Zagreb: Jesenski i Turk, 2008)
 64. Manojlović-Pintar, Olga, „Široka strana moja rodna”. Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954.”, *Tokovi istorije*, 1-2 (2005), 134-144.
 65. Manojlović-Pintar, Olga, „Koncentrični krugovi pamćenja: sećanje, tradicija i istorija”, *Tokovi istorije*, 1-2 (1996), 91-103.
 66. Манојловић Пинтар, Олга, „Смрт и култура сећања”, у: *Приватан животи код Срба у двадесетом веку*, ур. Милан Ристовић (Београд: Цлио, 2007), 893-912.
 67. Marinović - Uzelac, Ante, *Naselja, gradovi, prostori (studije i razmišljanja)* (Zagreb : Tehnička knjiga, 1986)
 68. Марковић, Предраг Ј., *Београд између Источнока и Запада 1948-1965* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996)
 69. Macura, Vladimir, *Čaršija i gradski centar : razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka* (Niš : Gradina ; Kragujevac : Svetlost, 1984).
 70. Мецанов, Драгана, „Могућности (ре)дефинисања и предлог периодизације градитељског наслеђа”, *Наслеђе*, VIII (2007), 151-170.
 71. Милашиновић-Марић, Дијана, „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године”, *Архитектура и урбанизам*, бр. 33 (2011), 3-15.
 72. Миленковић, Иван, „Фукоова генеалогичка моћи”, *Нова српска јолићичка мисао*, XIII/1–4 (2006), 137-156.
 73. Милићевић, Наташа, „Стварање нове традиције : празници и прославе у Србији 1944-1950”, *Токони*, 4 (2007), 169-178.
 74. Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2009)
 75. Милорадовић, Горан, „Праха праху : стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији”, *Годишњак за друштвено историју*, 1–3 (2007), 83-106.
 76. Милорадовић, Горан, *Летошта још надзором : совјетски културни утицаји у Југославији : 1945-1955* (Београд: Институт за савремену историју, 2012)
 77. Милосављевић, Драгиша, „Трг партизана – градски трг у Ужицу, педесет година трајања (1961-2011. године)”, *Ужички зборник*, 35 (2011), 691-734.
 78. Милошевић, Емица - Рајић, Делфина - Бојовић, Радивоје, *Вајар Ђорђе Јовановић : (1861-1953) : каталој изложбе* (Чачак: Народни музеј, 2007)

79. Митераурер, Михаел, *Миленијуми и групе јубиларне године : зашто прослављамо историју?* (Београд : Удружење за друштвену историју, 2003)
80. Mitrović, Andrej, *Raspravljanja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji* (Sarajevo: Svjetlost, 1991)
81. Митровић, Михајло, „Пола века упитаности о урбанизацији Чачка”, *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп*, ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић (Београд : Удружење Чачана, 1995), 578-583.
82. Mihaljević, Gavriilo, *Ekonomija i grad* (Beograd : Arhitektonski fakultet Univerziteta, 1992)
83. Moughtin, Cliff - Mertens, Miquel, *Urban design : street and square, Third Edicion*, (Amsterdam; Boston; Heidelberg; London; New York; Oxford; Paris; San Diego; San Francisco; Singapore; Sydney; Tokyo: Architectural Press, 2003)
84. Настасијевић, Светомир, „Школовање Момчила Настасијевића у Чачку (из биографије Момчила Настасијевића)”, *Зборник радова Народної музеја*, III (1972), 171-174.
85. Nikolić, Kosta, „Srpska istorija i religija”, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2001), 91-98.
86. Николић, Коста, *Тийо говори штио народ мисли. Култи Јосипа Броза Тийа 1944–1949* (Београд: Службени лист СЦГ : Институт за савремену историју, 2006)
87. Павићевић, Александра, „Споменици и/или гробови. Сећања на смрт или декорација”, у: *Спомен месџа – историја – сећања*, ур. Александра Павићевић (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009), 47-60.
88. Park, Robert Ezra, у: „Grad - predlozi za istraživanje ljudskog ponašanja u gradskoj sredini”, *Urbana sociologija*, ур. Mina Petrović, Sreten Vujović (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 78-100.
89. Павловић, Момчило, *За Тийа или за краља. Избори за Уставојворну скупштину 11. новембра 1945* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2007)
90. Перишић, Мирослав, „Велики заокрет 1950 : Југославија у трагаву за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике”, у: *Писајини историју Југославије : виђење српског фактора*, ур. Миле Бјелајац, Марија Обрадовић, Владан Јовановић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2007), 237-279.
91. Перишић, Мирослав, *Ваљево град у Србији крајем 19. века (1870-1903), друго издање*, (Београд : Институт за новију историју Србије ; Ваљево : Скупштина општине, 1998)
92. Perica, Vjekoslav, „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Protutečja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije”, у: *Tito – viđenja i tumačenja*, ур. Olga Manojlović-Pintar (Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije; Arhiv Jugoslavije, 2011), 582-597.
93. Perović, Miloš S., *Srpska arhitektura XX veka : od istoricizma do drugog modernizma* (Beograd : Arhitektonski fakultet, 2003)
94. Петовар, Ксенија, *Наши градови између државе и грађанина : урбана социологија* (Београд : Географски факултет : Архитектонски факултет : Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 2003)
95. Попадић, Милан, „Нови улепшани свет : социјалистички естетизам и архитектура”, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 38 (2010), 247-260.
96. Просен, Милан, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији”, *Наслеђе*, VIII (2007), 95-118.
97. Protić, Miodrag B., „Jugoslovenska skulptura : 1870-1950”, у: *Jugoslovenska umetnost XX veka ; 10*, ур. Miodrag B. Protić (Beograd: Muzej savremene umetnosti Beograd, 1975), 33-41.
98. Protić, Miodrag B., *Savremenici : likovne kritike i eseji* (Beograd: Nolit, 1955)
99. Pušić, Ljubinko, *Grad, društvo, prostor : sociologija grada* (Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997)
100. Радовановић, Зденка, „Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама”, *Зборник радова Народної музеја*, XXXIV (2004), 107-128.
101. Радовановић, Зденка, „Читање и тумачење амбијенталних приказа Чачка са старих фотографија и разгледница”, *Зборник радова Народної музеја*, XXXIII (2003), 71-88.
102. Радовановић, Зденка, *Чачак, слика града 2000-2005* (Чачак, Народни музеј Чачак, 2009).
103. Radović, Ranko, *Forme grada : osnove, teorija i praksa* (Novi Sad : Stylos ; Beograd : Orion art, 2003)

104. Рајић, Делфина – Бојовић, Радивоје - Тимотијевић, Милош, *Албум сџарој Чачка (1870-1941)* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2010)
105. Рајић, Делфина - Тимотијевић, Милош, *Манасџири Овчарско-кабларске клисуре, друго доуноуено и измењено издање* (Чачак: Народни музеј Чачак; Београд: Службени Гласник, 2012)
106. Saarinen, Eliel, *Gradovi, njihov razvitak, njihovo propadanje, njihova budućnost* (Sarajevo: Svjetlost, 1972)
107. Selinkić, Slobodan Danko, „Gde su тргови?“, *Javna i kulturna politika : sociološko-kulturološki aspekti*, пр. Milena Dragičević-Šešić (Beograd : Magna agenda, 2002), 115-120.
108. Stojanović, Trajan, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa* (Beograd : Equilibrium, 1997)
109. Суботић, Нада, „Чачак“, у: *20 јодина грађевинској иредузећа „Рајко Мишировић“*, ур. Никола Вукојевац (Београд: Грађевинско предузеће „Ратко Митровић“, [1968]), 37-39.
110. Тимотијевић, Милош, „Борба традиција : називи улица у Чачку 1893-2005“, *Зборник радова Народної музеја, XXXIV* (2004), 75-106.
111. Тимотијевић, Милош, „Запуштен виноград Господњи : религиозност у чачанском крају током XX века“, *Зборник радова Народної музеја, XXXVI* (2006), 191-248.
112. Тимотијевић, Милош, *Модернизација балканској града (1944-1989) : компаративна анализа развоја Чачка и Блајевеграда у епохи социјализма* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2012)
113. Тимотијевић, Милош, „Политика, уметност и стварање традиција : подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године“, *Зборник радова Народної музеја, XXXI* (2001), 113-153.
114. Тимотијевић, Милош, „Први грађанин мале вароши‘ : значај председника општине у локалној елити власти током социјализма – пример Чачка“, *Зборник радова Народної музеја, XXIX* (2009), 245-261.
115. Тимотијевић, Милош, *Чачак у доба социјализма (1944-1990) : фотодографија као рејрезентий политичке моћи* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013)
116. Тимотијевић, Милош, „Шест деценија рада Народног музеја у Чачку (1952-2012)“, у: *Сјоменица Народної музеја у Чачку : 1952-2012*, ур. Делфина Рајић (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013), 15-110.
117. Тимотијевић, Мирослав, *Таховски усџанак – српске Цвети : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној долинџици званичне рејрезентийаивне кулџуре* (Београд : Историјски музеј Србије : Филозофски факултет, 2012)
118. Тодић, Миланка, *Фотодографија и иројајанда 1945-1958* (Бања Лука: ЈУ Книжевна задруга, 2005)
119. Тодоровић, Мирољуб, *Грађевинској инсџекцији : избор иројиса из иериода Краљевине Југославије, СФРЈ и данашњих дана* (Београд: Ега, 2007)
120. Ферјанчић, Снежана - Јеремић, Гордана - Гојгић, Александра, *Римски еиџрафски сјоменици Чачка и околине* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2008)
121. Šaldarović, Ognjen, *Urbana sociologija : socijalna teorija i urbano pitanje* (Zagreb: Globus, 1985), 218-284.
122. Džejkobs, Džejn, *Gradovi i bogatstvo nacija : principi ekonomskog života* (Novi Sad: Mediterran publishing, 2010)

**‘Although your bodies are not alive, you radiate on us like living beings’:
memorial-mausoleum and design of central square in Cacak 1945-1955**

Way of using any kind of open public space, especially city square, directly expresses the level of urban culture but at the same time ideological, political and civilization standards of the epoch. Through physical and functional changes and ways of using of the central square space the cultural identity of a certain environment can be ‘read’. Changes of shape, function and symbolic of central square in Cacak between 1945 and 1955 tell us about shaping of local identity within totalitarian social system and soc realism in architecture and sculpture.

Me si vous n’êtes pas physiquement vivants, vous rayonnez sur nous comme des êtres vivants“ : Ossuaire-commémoratif et mise en forme de la Place centrale à Cacak 1945-1955

Même si vous n’êtes pas physiquement vivants, vous rayonnez sur nous comme des êtres vivants“ : Ossuaire-commémoratif et mise en forme de la Place centrale à Cacak 1945-1955

La façon d’utiliser n’importe quel espace public ouvert, particulièrement la Place centrale de la ville, reflète directement le niveau de la culture urbaine, mais également les normes idéologiques, politiques et civilisatrices de l’époque. À travers les changements physiques et fonctionnels et le mode d’usage de l’emplacement de la Place centrale de la ville, on peut „lire“ l’identité culturelle d’un milieu déterminé. Les variations de la forme, les fonctions et les symboliques de la Place centrale à Cacak entre l’année 1945 et l’année 1955 font remarquer la construction de l’identité locale dans

Building of memorial mausoleum in the city center in 1945/46 caused systematic and persistent demolishing of architecture-urban structure of Cacak from the civil epoch and construction of a new ‘socialist city’ in soc realistic architecture style. The lack of money caused that works on reconstructing the square started in 1953, and in 1955 this space got its basic outline which, to a great extent, we recognize even today.

Miloš TIMOTIJEVIĆ, PhD

le cadre du système social totalitaire et du réalisme socialiste dans l’architecture et dans la sculpture.

L’édification de l’Ossuaire-commémoratif au centre de la ville en 1945/1946 stipula la démolition systématique et persistante de la structure architectonique-urbanistique de Cacak de l’époque bourgeoise et la construction d’une nouvelle „ville socialiste“ dans un style architectonique de réalisme socialiste. Le manque d’argent conditionna que les travaux sur la réorganisation de la Place ne commencèrent qu’en 1953, afin que cet emplacement, à la fin de l’année 1955, obtienne les contours essentiels suivant lesquels nous le reconnaissons également aujourd’hui en plus grande mesure.

Miloš TIMOTIJEVIĆ, Dr

Сл. 1 - Долазак на гробље и помен сирељаним партизанима код ВТЗ-а 1941. организован 1945. године (фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 2 - Милка Минић говори 1945. на помену жртвама сирељаним код ВТЗ-а у Чачку 1941. године (фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 3 - Свечаност њоводом ѡреноса косѡјоу ѡѡинулих ѡарѡизана на централни трѡ у Чачку 1950. ѡдгине
(фѡѡ-документѡација Народнѡѡ музеја у Чачку)

Сл. 4 - Изглед централнѡѡ трѡа у Чачку са уређеном косѡѡурницѡм
(Чачански ѡлас, 17. јун 1952)

Сл. 5 - Регулациони план Чачка из 1953. године, аутор Јозеф Корџус
(Градови и насеља у Србији : развој, урбанистички планови и изградња : 1946-1951,
ур. Михајло Мишировић, Београд: Урбанистички завод НРС, 1953)

Сл. 6 - Зграде на источној страни централног трга у Чачку пред рушење 1953. године
(фото-документација Народног музеја у Чачку)

Сл. 7 - Изградња ујравне зграде Војног грађевинског предузећа „Рајко Митровић“ 1954. године
(фото-документација Народног музеја у Чачку)

Сл. 8 - Ујравна зграда Војног грађевинског предузећа, изглед за време изградње 1954. године
(фото-документација Народног музеја у Чачку)

Сл. 9 - Часовничарска радња „Беловић” пред рушење 1954. године. У десном доњем ујлу је сйомен-костурница ирекривена церадом (фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 10 - Подизање зграде грађевинској иредузећа „Хидроградња” 1955. године (фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 11 - Стари хотел „Париз“ пред рушење 1955. године
(фото-документација Народног музеја у Чачку)

Сл. 12 - Изградња ресторана „Париз“. Фотографија
направљена 1956. током свечаности преноса косицију
изиниулих припадника Друге пролетерске бригаде
на централни трг у Чачку
(фото-документација Народног музеја у Чачку)

Сл. 13 - Ресторан „Париз“ у Чачку током завршних
грађевинских радова 1957. године
(фото-документација Народног музеја у Чачку)

Сл. 14 - Постављање темеља за зграду Среза Чачак (данас Скупштинске оmlадинске Чачак), предузећа „Жийофромей” и некадашњеј ресторана „Таково”, 1955. година (фото-документација Народној музеја у Чачку)

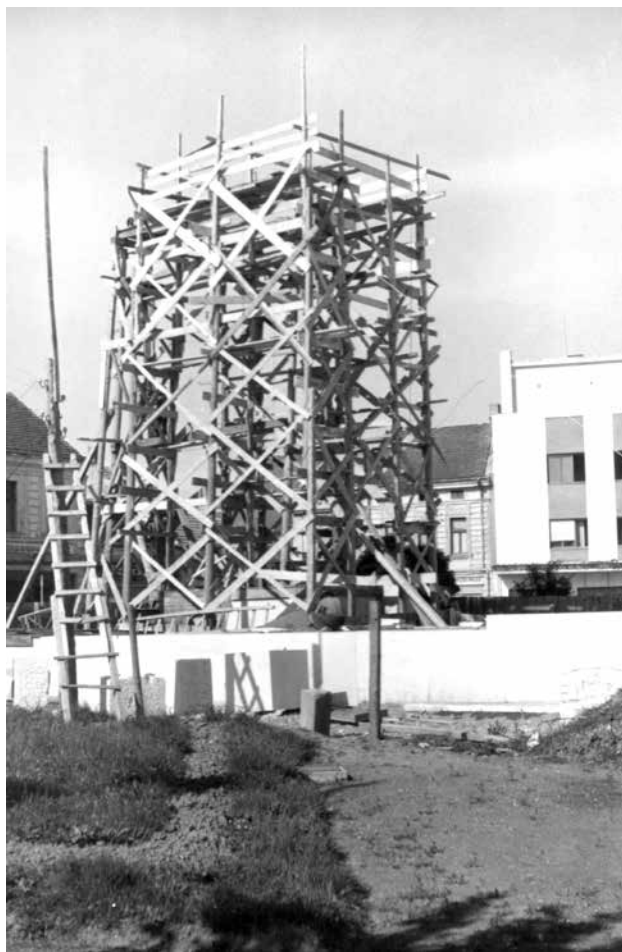
Сл. 15 - Изградња зграде Среза Чачак, „Жийофромей” и ресторана „Таково”, 1955. година (фото-документација Народној музеја у Чачку)

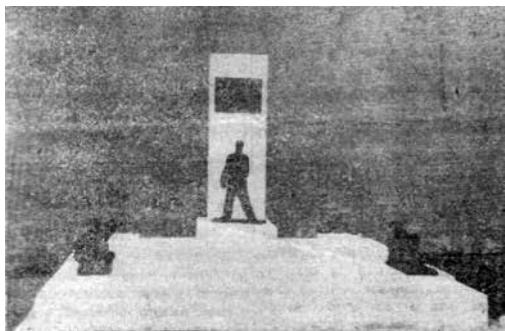
Сл. 16 - Изглед зграде Среза Чачак, „Жийофромей” и ресторана „Таково” после 1956. године (фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 17-18 - Изградња споменика на костурници њоствљеној у центар Чачка, 1955. година
(фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 19 - Подизање средишњеј сџуба на спомен-костурници
њоствљеној у центар Чачка, 1955. година
(фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 20 - Прва варијанџа сџоменика љредвиђеноџ за центар Чачка (Чачански џлас, 1. јануар 1954)

Сл. 21 - Друђа варијанџа сџоменика љредвиђеноџ за центар Чачка (Чачански џлас, 1. јануар 1954)

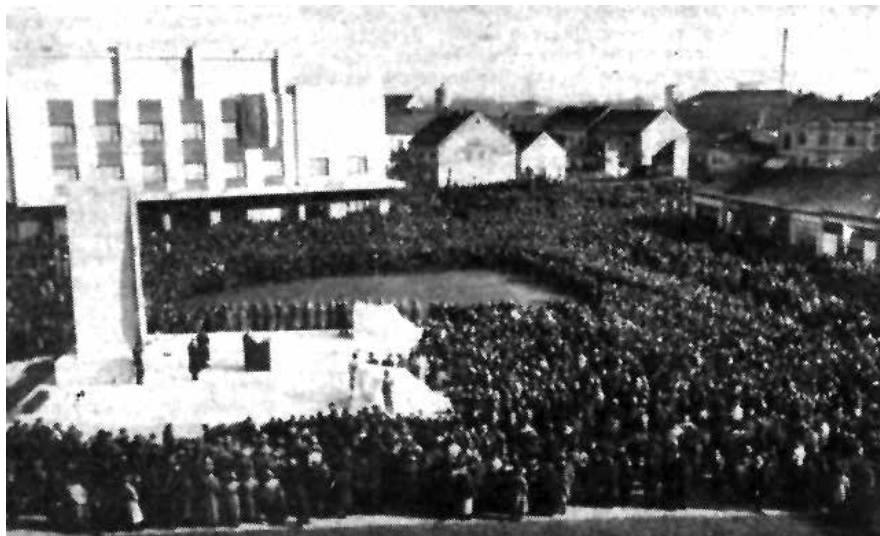
Сл. 22 - „Заробљени љарђизан“, лева фџиђура сџоменика на центаралном љрђу у Чачку, ауђор вађар Градимир Алексић (Чачански џлас, 29. новембар 1955)

Сл. 23 - „Рањени љарђизан“, десна фџиђура сџоменика на центаралном љрђу у Чачку, ауђор вађар Градимир Алексић (Чачански џлас, 29. новембар 1955)

Сл. 24 - Поставље сџоменика на центаралном љрђу у Чачку изнад косђурнице љред постављање фџиђура (Чачански џлас, 16. новембар 1955)

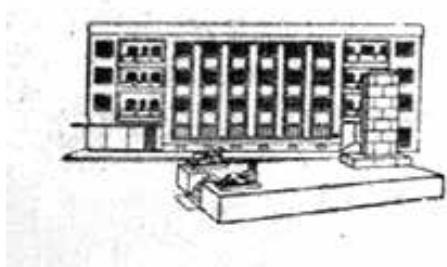
Сл. 25 - Свечано оtkривање споменика поcтављеног у центар Чачка 1955. године
(Чачански глас, 7. децембар 1955)

Сл. 26 - Полагање венаца на свечаном оtkривању
споменика поcтављеног у центар Чачка 1955. године
(Чачански глас, 7. децембар 1955)

Сл. 27 - Вајар Градимир Алексић испред
свог уметничког дела
(Чачански глас, 29. новембар 1956)

Сл. 28 - Део рекламе ГП „Хидроградња“ са мотивом
споменика и уједног зградом предузећа за
Дан републике (Чачански глас, 29. новембар 1960)

*Сл. 29 - Изглед западне стране централног трга у Чаčku 1955-1961. године
(фото-документација Народног музеја у Чаčku)*

*Сл. 30 - Изглед источне стране централног трга у Чаčku 1955-1961. године
(фото-документација Народног музеја у Чаčku)*

Сл. 31 - Драјослав Муџајовић и Радисав Недељковић говоре испред споменика на централном тргу у Чачку 1956. године приликом свечаности преноса косицу изгинулих припадника Друге пролетерске бригаде (фото-документација Народног музеја у Чачку)

Сл. 32 - Изглед југоисточне стране централног трга у Чачку 1955-1961. године (фото-документација Народног музеја у Чачку)